

PÁKH ALBERT: UTAZÁS DEBRECENBEN

Pákh Albert: Utazás Debrecenben

Szöveggondozás, jegyzetek: Lakner Lajos

Tanulmányok: Bényei Miklós, Lakner Lajos, Papp József

Borítóterv, grafikai munkák: Kónya Ábel

A kötetben található illusztrációk *Kleinfeller Károly litográfiái* alapján készültek, melyek egy Debrecen épületeit bemutató, eddig nem azonosított, vélhetően a 19. század végén kiadott kis albumban láttak napvilágot. A Déri Múzeumban található borító nélküli példány Tóth András szobrász tulajdona volt. A Debrecenről készült térképek (Kováts György: A Nagy-Péterfián levő házhelyek térképe, a péterfiái kapuval és a városárkán kívül eső temetővel, 1815. augusztus 25.; Somogyi Károly: Nagy-Péterfia utcának a piac felőli része, a Nagytemplom körüli házak és utcák helyszínrajza, 1843. július 4.) a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában találhatóak (DVT-336, DVT-714).

A Pákh Albertről készült fotó Simonyi Antal felvétele (1862 körül) Borda Márton Áron magángyűjteményéből.

© szerzők

© Déri Múzeum

ISBN 978-615-5560-07-1

Felelős kiadó: Angi János igazgató

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

TARTALOM

Pákh Albert: Utazás Debrecenben	7. oldal
Lakner Lajos: Pákh Albert két élete	45. oldal
Bényei Miklós: Mozaikok a reformkori Debrecen kulturális életéből	77. oldal
Papp József: Adalékok a reformkori Debrecen városképéhez	97. oldal

Pákh Albert

**Utazás
Debrecenben**

UTAZÁS DEBRECENBEN

„Debrecenbe kén' menni”

Népdal.

BEVEZETÉS,

mely egyaránt szól szívhez és észhez, nagyobb részint a geográfia útmutatása szerint. A francia statisztikusok azon merész állítása, mintha Debrecen Amerikában feküdnék, csekély tehetségünk szerint, megcáfoltatik.

Vakmerőség lenne tőlünk kérdezni: van-e ember? tehát csak azt kérjük: van-e *magyar* e hazában, ki ne *lett* volna egyszer életében Debrecenben? Debrecen híres magyar város túl a Tiszán; de mégis úgy hisszük, hogy van olyan magyar, még pedig sokan vannak olyan magyarok. És van-e magyar e hazában, ki ne *kívánczozott* volna egyszer életében Debrecenbe? Ilyen is lesz, pedig millió számára, ámbár migis sokkal kevesebb, mint ama fentebbiek. Pedig szó a mi szó, de ez a Debrecen volna tulajdonképpen azon Mekka, hova minden magyarnak legalább egyszer kellene életében zarándokolnia lelkesedés és erősödés végett, s minden nem magyarnak azon hit megszerzése végett, hogy csakugyan mégis vannak magyarok a világon. Vagy nem? Vagy talán bizony Pest? Oh! hagyjátok azt a szüntelen előnkbe talált Pestet, melynek megvan a maga érdeme, de e tekintetben Debrecennel távolról sem mérkőzhetik. *Pest* egész magyarsága gyönyörűen megférne Debrecen Péterfiában, pedig ez a Péterfia csak egy utcája a nagy Debrecennek. Hatalmas egy város

ez a maga nemében! Határa 14 négyszögű mértföld, tehát akkora, hogy egész Torna¹ eltérne, még kényelmesen ki is nyújthatnák benne, hasonlóképpen egy sereg németországi status² csak olyformán érezné magát rajta, mint egy-egy sziget a nagy tengeren.

Sokan beszéltek és írtak már ezen a városról, mióta fennáll, különösnél különösbet; és az igaz, hogy 50.000 lakossal bíró városnak kissé különös is ez a Debrecen; de azért korántsem oly borzasztó, mint amilyennek ország- és világszerte ki van kiáltva. Lehet azonban, hogy éppen ezen kikiáltás okozza, miképpen mindazok, kik Debrecent először látogatják meg, közönségesen nem találják oly iszonytatónak, mint azt mások beszéde után, vagy Böszörményen és Dorogon keresztülatzokban képzelék. Mindig hallottam, hogy jó, ha az ördögöt rettenetes feketének festik előttünk: így történik azután, hogy ha szemünk elé jön, csak egyszerűen barnának találjuk. Egyébiránt fő érdeme e városnak, mint mindenki tudja, abban fekszik, hogy tősgyökeres magyar s a magyar szokások s eredetiségek el nem fajult hazája. Elég baj, hogy ez érdem Magyarországon; de hát mit tehetünk mi róla, hogy ősapáink nem voltak olyan mélyen látó politikusok, mint ősunokáink? Oh, azok a becsületes ősapák, hogy az isten nyugtassa őket! majd még a más világon gyűl meg nekik velünk a bajuk. Csak hogy aztán biz én nem tudom, hogyan leszünk szónoklat és bátorság dolgában, ha olyan mennydörgős hangon s oly túlvilági magyarsággal, mint p. o. ez az a „Latiatuc feleim zumtichel, mic vogmuc, ysa pur es chomuv uogmuc”³ szólítanak meg bennünket buzogányterhelt őseink.

Ha azt mondók följebb, hogy Debrecen legyen jelenleg is a mi Mekkánk: annál több joggal fogjuk ezt mondhatni csak egy tized múlva is. A vasút készül,⁴ Debrecenre nagyobb figyelem fordul, mint valaha, s néhány év múlva eddig ismeretlen élet fog bele szivárogni, nagyobb mozgalom, s ha Isten úgy akarja, nagyobb anyagi jóllét fog benne támadni, és a művelődés, polgárisodás szövétneke fellobogand, szóval: a város – ha szabad magamat így kifejeznem – európai szint öltend magára. És kérjük szerényen: lesz-e még akkor is Debrecen sajtó és folyóiratok nélkül, mint most?⁵ fog-nak-e még akkor is írónk kizárólag Pesten, ezen zagyvalékában

valamennyi nemzetelemnek, tartózkodni? fogják-e mondhatni, hogy tiszta, romlatlan magyar nyelv hallására s tanulására nincs alkalmok? fogják-e merni még akkor is, saját alkatú, egyszerű nyelvüket idegen ajkából átkölcsönzött, ész és értelem nélküli cifra szólásformákkal, a külföldi finom társalgási tón előteremtése végett, eltorzítani? lesz-e még akkor is panaszuk regény- és drámaíróinknak, hogy nagyobbyszerű sajátos magyar élet nincs, melyet mintául vehetnének dolgozataikban? el fogjuk-e nekik hinni, hogy azon személyek, kiket műveikben elénk állítanak, nem csak a könyvben, de az életben, a valóságban is magyarul beszélhettek? s lesznek-e még azután is kénytelenek nagyobbyszerű bonyolódások színhelyévé a külföldet tenni, s idegen tárgyakat és személyeket elénk rajzolni? fogják-e mondhatni, hogy ha van is magyar élet e hazában, az csak a vidéken található, de hogy ezen vidéki magyar élet oly kisszerű, oly örökön örökké egyforma és unalmas, miképpen abba magasztosabb költői világot helyezni csak neveltség és szánandó igyekezet? – Igen, mi szeretjük hinni, hogy ez mind másképp leend egyszer, s hogy nagyobb részint Debrecennek van fenntartva azon dicsőség, mindezen bajokon és szükségeken segíteni, és hangot adni a magyar világnak, mely után az a szüntelen pergetett, de mind e mai napig oly kevésbé megközelített nemzeti önállóság és nagyság révpártjára juthasson. Arról gondolkodni eszünkbe sem jut, hogy Debrecen valaha felülmúlja a már természeti fekvésénél fogva nagyobbakra teremtett Pestet; de azt igen is hisszük, hogy a tősgyökeres magyar Debrecen leend ellenére a külföldi elemekkel elárasztott Pestnek *nemzetiség* dolgában, szigorúan örködendő, nehogy e legdrágább és nehéz harcokkal kiküzdött kincsünket csak távolról is vész fenyegethesse. Debrecentől most kívánni ilyeneket képtelenség: mert elmondák azt már mások, hogy a mostani Debrecen egy nagy semmi, melyből azonban hatalmas teremtő kéz sokat, egész világot alkothat. Debrecen tehát figyelmet igényel. Ugyanazért vevénk magunknak mi is szabadságot, azt azokkal, kik itt még soha nem voltak, s kik mégis egyszer másszor ide kívánkoztak, kissé beutazni, és nem többet, mint Debrecen nyilvános társas életéről némi kis ismertetéseket közölni.

Bár találkozzanak sokan, kik oly tiszta buzgalommal, mint mi, de avatottabb kézzel és fontosabb szavakkal igyekezzenek figyelmeztetni azokat, kiknek a dolgon mozdítani érdekek- és kötelességökben fekszik. Mi igénytelen szavainknak ily fontosságot nem tulajdonítunk. S e szerény nyilatkozattal rögtön megszakad akaratlanul ily hosszúra nyúlt bevezetés vezérfonala. Következik az

ELSŐ FEJEZET

Ebben a kegyes olvasó nagyszerű csizmadiát fog, azaz: szörnyen rászede-tik. Álmélkodva tapasztalandja ugyanis, hogy itt nem utazás Debrecenben, hanem, tulajdonképpen utazás Debrecenbe foglaltatik. Azon tagjai a polgá-ri társaságnak, kik nem tudják a különbséget a ben és be között, nem értik tökéletesen e beszédet, min azonban ezúttal nem segíthetünk. Egyébiránt a második fejezetben majd beváltandjuk adott szavunkat.

És most, nyájas olvasónóm, kövesse ön Berzsenyinek Lilihez inté-zett ezen szavait:

„Nyújtsd néki gyöngé karodat,
Hagyd vezéreljen tégedet!”⁶

Ön pedig, nyájtalan olvasóm, csatlakozzék hozzánk, gyújts-on rá, ha úgy tetszik, azon honi szivarra, melyet csak nemrégiben külföldi gyanánt szívott ön: majd megmondom, mikor tegye le. Kövessenek tehát önök, én leszek az ariadnéi fonál, mely önöket nagy tömkelegbe vezetem. S ha e tömkelegben levő szörnyetegek közül csak néhányat lehetne is szerencsénk különben igen szelíd szándékú látogatásunkkal kipusztítani, akkor nagyobb hálára fakadnánk, mint hajdan Kréta Theseus irányában, midőn azt a Minotaurustól megszabadítá.⁷

Derült nyári délután van. Csak nem fogják önök rólunk azon lovagiatlanságot feltenni, miképpen önöket borús vagy ép-pen sáros időben vezetnök sétálni, mi több Debrecenbe? Tisztán

ragyog hát a nap a végetlen égkupról a nagyszerű alföldi síkra, mely örök csendben s fásasztó egyformaságban terjeszkedik ki hazánk Kánaánjában, hova *párducbőrös* őseinket tej utáni szomjok s méz utáni éhségek csalogatta ki (ha igaz) a paradicsom elpusztult országából, s hol a mai időben *báránybőrös* honfitársaink szomjokat borral s éhségeket szalonna-, kolbász- és gulyással csillapítják. De minthogy szükséges, hogy nagy utunk megkezdéséhez bizonyos kiindulási pontot válasszunk, kövessenek engem önök evégett a képzelet egy nagy ugrásával Debrecen egyetlen mulató helyére, a *Nagyerdőbe*. Mintegy negyedórányi távolságra van ez a várostól, s valóban olyan hely, aminőt az ember, bármely világtájáról érkezett legyen is Debrecenbe, az ezt környező vidékek kopársága feletti desperatiójánál⁸ fogva, csak álmában sem hitt feltalálhatónak. S amint igaz ez: úgy igaz az is, hogy azért még korántsem valami különösen szép és ritka jelességű tünemény biz ez a nagy-erdőféle mulató hely. Olyan pesti vagy pozsonyi városliget akarna lenni, csakhogy, mint sok más dologban, úgy itt is nagyon keveset nyertünk a pusztá akarattal.

Ezen szoros értelemben vett Nagyerdő, a tulajdonképeni nagy erdő Debrecen felőli kezdetén van; alkatrészei pedig: egy eléggé csinosan épült fürdőház s ezzel összeköttetésben egy csapszék, ivoda és zabálda, hol az ember megfürödhetik, ha helyet, ehetik, ha ételt, s jót ihatik, ha jó italt kap. Különben itt még nem igen ismerik, mi a kényelem s a megelőző, pontos szolgálat; magába hordja ezen mulató hely is némi részben az alföldi csárdák bélyegét, hol az ember inkább boldogul szép szóval, mint pénzzel, s hol az ember igen jól lakomázhatik, ha a lakomához tartozókat önmaga hozta s készíté is el magának. Megvannak ennek is természetes okai, melyek közül fő az, hogy Debrecennek művelt és „*fruges consumere natum*”⁹ publikuma igen csekély, és azon – szabad legyen így neveznem – *civis szellem*, melynek életigényei oly igen parányiak, s mely boldog, ha elmondhatja, hogy „csak megélünk bizony mi is szegény ember módjára!”, s mely oly nehezen változtat apjától öröklött életrendén. Miről azonban talán még bővebben szólandunk alább.

Egy csinos kis parkon, mely azon privát emberé, s egy másik kis parkocskán kívül, mely legújabban közhasználatra készült, s melyben a hideg fürdés igen érezhető szükségének is akarának nem régiben priznici¹⁰ vízzuhany felállításával némileg eleget tenni, nincs itt semmi, ami emberi kezek gondos ápolására mutatna, ha csak a vendégház előtti, meglehetősen csorba, s még új és rövid fasort nem számítjuk még ide. A többi, a mi van, csupa természetes erdő; de bele jutni, s benne sétálni szabolcsi embernek nem eshetik rosszabbul, mint annak, ki a Szaharán oázisra bukkan. Növénydús tér és jó víz: hol ez van a Hortobágyon, ott a Hortobágyon oázis van. Pedig mióta Debrecen fennáll, vagy mióta a törökök elotródtak vidékéről, csak egyéb is történhetett volna itt, ami kívánatossá tenné az ittmulatást.

Pünkösöd hétfőjén szokott itt évenként a nem annyira híres, mint inkább derült, számos és maga nemében páratlan népmulatság végbemenni,¹¹ hol fesztelen társaságban együtt iszik és vigadoz vagy 10-12 ezer tősgyökeres magyar ember, ha nem több. Ez pünkösöd hétfőjén történik. Pünkösöd kedden pedig azon csoda ragadja magára a közbámulatot, hogy a mulató népség egyik fele, a férfinemmel hasonló számú ólmos és ólmatlan fütykösök történelmi nevezetességű működése alatt, ki nem küldé lelkét a zöld pázsitra legelni; másik fele pedig a boros kancsók feneketlen örvényében nem lelte siralmas kimultát. Részletes leírását e mulatságnak tárgyavatottabb kezekre bízunk. – Vasárnapokon kijárnak ide azok, kik különben egész héten munkában és foglalkozásban vannak; leginkább pedig azért jönnek ki *ide*, mivel máshova nem mehetnek. Befogatja ilyenkor három „csikóját” *ekkós* (gyékény fedelű) szekerébe nem egy cívis polgár, beleülteti cívját¹² és családi örömeit, nem különben a családi búkergetőket, a nélkülözhetetlen házi és úti bútorokat, az öblös kulacsokat; s kiérvén, letelepszének egy terepély¹³ fa árnyékában, s míg a kulacs ki nem aszik, s a tyúkok otthon el nem ülnek, van mulatság és dáridó! Pesten az ilyet *zöld* mulatságnak nevezik.

De mi, mint minden utazásnál, úgy itt is a dolgok köznapi rendes folyamát, s nem a rendkívüliségeket akarván szemlélgetni,

hétköznapon tesszük itt zárandoklásunkat. S ilyenkor, mint láthatják önök, erősen kevés embere van ide künn a nagy Debrecennek, de a mi mégis van, az a városnak dióhéjban megférő műveltebb, előkelőbb közönségéből, vagy ha úgy tetszik, tejfölből, zamatjából való. Tekintsünk kissé körül e tejfölből és zamatban.

Amott a fák közt sétálgat 5-6 hölgy, pedig csinos hölgyek, és nem csak csinosak, hanem azonfelül magyarok is, nem a közös értelemben, hanem magyarok par excellence¹⁴. Mellettök s velök két arszlán¹⁵ van: egyik barna, másik szőke serénnyel; egyik alacsony, másik magas; egyik fickándozó, mint a csík, másik komoly mint a talyigák tátosa; egyik mindig nevet és elménckedik, a másik szüntelen bűg és turbékol, s az erdő minden lucernavirágából mézszavakat akarna kiszopogatni. De mit tehetnek ők róla, hogy a természet külön belső és külsővel áldotta meg őket? s elvégre is az ily világos ellentétek nevelik a társaság érdekét. Beszédjük tartalmát nem leshetjük, kilétökkel sem törődünk, ami reánk, igénytelen vándorlókra, úgysis mindegy; csupán társalgásuk nyelvére figyelmeztünk, s ez újabb ízlésű magyar. De már hogyan is lehetne ez másképpen? Az ifjak után néhány ölnyi távolságra két tisztos korú és szép kiterjedésű hölgy mozog – anyák vagy ör-hölgyek – egy szintén ilyen korú, de kevésbé kisebb terjedelmű úrtól mulattatva, amit a számtalan jóízű kacagásból gyanítunk. Ezen úr vagy agglegény, vagy özvegyember, különben ily nagy dolgokra nehezen adná rá a fejét. Ezek ó-testamentomi magyar nyelven beszélnek.

Amint a fiatalok előbbre haladnak, a fák sűrűjében egy harmadik arszlánnal találkoznak, ki alkalmasint véletlen meglepetésre számítva, régóta ácsoroghatott már az erdőben, s ez ártatlan időtöltés közepett, hajh! mi kínosan várhatta a találkozást, és mi földöntúli bájjal körülengve lebeghetett lelkének ablakai előtt ő! már hogy ő!

„Csókolom kezeiket, nagysáskáim!” – E három szóból a világ nem szokott semmit sem érteni, de mi mégis megértjük belőlük azt, hogy a ki elmondta őket, előkelőbb házból való „nobel”¹⁶ fiú, s a debreceni szalonokban megfordulni szokott szeretve tisztelt

egyén. E három szót arszlánunk egy, az egész társaságnak szóló általános bókkal kísértve a levegőben, melyre a nagy- és kis-sás-kák viszont bókolának, kivéve egyet, a ki akaratlanul hátra fordult, arcát zsebkendőjébe takará, mintha onnan azon pírt akarta volna letörölni, mely azt rögtön elfutá. Pedig „nyemozse ellentállani!” azt mondja Lajos úrfi a „Szökött katonában”-ban.¹⁷

„Instálok én is egy kis helyet szép körükben!” folytatá az arszlán oly édeskésre rántott arcizmokkal s oly epedő lágy hangon, mintha attól félne vagy bizonyosan tudná, hogy *instálása* nem teljesíttetik. Ezután kifeszíté két kezét a jövevény arszlán, s oda löké a már honosított két arszlán markaiba, és három vigyorgással kísért megszámlálhatatlan baráti kézrengés megy végbe, mely alatt a múlt farsangi bálókból felmaradt s tíz krajcárért tisztára mosott fehér jaquemare-ok¹⁸ szintén kinyílnak, valamint kinyílnak tavaszi napokon a sárga béli tulipánok fehér levelei.

„Hozott Isten, bruderkám!” ekképp nyitá fel üdvözlő ajkát a csíktermészetű arszlán; s ezen gyönyörű „bruderkám” köztünk, kik Debrecen „tejfőle” közé tartozunk (annyiban t. i., amennyiben mi is kaputos emberek¹⁹ vagyunk), olyan valami atyafiságos megszólítás volna; legalább nem szoktuk vele akárki fiát megtisztelni. „Ugyan miért nem jöttél elébb? – folytatá nemes nehezteléssel. – Az egész délután ide künn mulatunk. Az imint fagyaltotztunk, aztán megrendelődtt²⁰ a rántott csirke, a mely nem sokára készen lesz, s a hol te is velünk tartasz, ugy-i, bruderkám? Tudom, rigen nem ettél oly jóízűt, István, mint e lesz, hehehe! (Erre egy pajkos pillanatot vágott István arszlán szeme közé a csintalan arszlán, úgy hogy ismét a pirulásnak adta magát a hölgyek egyike.) Utóbb maj – ezt fülébe sugá arszlán társának, de úgy, hogy még az erdő fületlen gombái is meghallhatták - utóbb maj meg sámpágnirozunk! *Andungom*²¹ van, hogy igen jól fogunk még ma mulatni.”

Engedelmet kérünk, de kénytelenek vagyunk e beszédnél még tovább is időzni, mert ritka dolgok és szokatlanok Debrecenben, amiket ezen arszlán beszélt. *Künn lenni*, pedig egész délután künn lenni! Már mire valók azután a regényes tanyák, azok trágyaillatú ősi Tusculanumok?²² mit vétettek ezek, hogy ily szép

nyári napon nem ők látogattatnak meg, hol annyi szép retek terem, annyi csirke szaladgál és annyi saláta fejesedik! Ez különös!

Fagylalt! Nézzen körül bárki a debreceni síkon, lát-e egyhamar valamire való vizet, mely télnek idején megfagyhatna, s a két cukrász vermeit jéggel láthatná el, s mondja azután, hogy nem ritkaság a fagylalt. *Rántott csirke* a Nagyerdőn! Mintha bizony Debrecenben minden Isten adta ház udvara nem lenne tele apró marhával, s mintha a debreceni világnak éppen a Nagyerdőre kellene kimennie, hogy rántott csirkét ehessék, holott azt minden gazdaasszony tiszszerte gazdaságosabban s ízletesebben készítheti el magának s övéinek otthon. És még az a *sampáninak* csúfolt, három pengő forintot fizetett, egy pengő forintos eperjesi pezsgő! Mi istentelen szándék vert gyökeret kebletek odvában, oh! arslánok, kik Debrecen közvéleményét akarjátok egy csapással leronítani, mely büszke öntudattal azt tartja, hogy nyári időben nincs dicsőbb ital a hazátok homokföldjén termett és szulini savanyú vízzel²³ vegyített vinkónál,²⁴ alias:²⁵ kerti bornál, mely, ha könnyeket facsar is ki a szemetekből, ezt csak azért teszi, hogy megmutassa, miképpen „sírva vigad a magyar.”²⁶

Meg is telünk nemes haraggal ellenetek, elhagyunk benneteket nagy fát mozgó terveitekkel együtt, és haladunk kitűzött nagy célunk felé, arcainkkal fordulva Debrecennek, a ritka jelenségeknek. A már feljebb érintett, s a vendégház előtt elnyúló fasorok között andalgunk most, melyekről igen kitűnik a jó szándék, haladni akarás és nagy célok utáni törekvés. Felvirul majd talán ezeknek is egyszer nagy napjok, melyen, jámborul óhajtott, díszben álmodott koronákkal fejükön, fognak pompázhatni. De mintha belőlök is kinéznének a fiatalkori ábrándok, melyek ritkán valószínűsülnek, leggyakrabban pedig meghiúsulnak. A homok, melyben e fasorok közt járunk, csak bokáig ér; de hiszen mindamellett, hogy teremtett az Isten jövedelmes pusztákat, hízott gulyákat és kövér csürhéket, melyeknek zsírjával a porló homok is hentesnadrág-simává kenethetnék: teremtett az Isten bokán felülérő lábszárakat is, melyeket a bokán alul eső fejelést és talpalást az ily száraz fürdőből időszakonként kivonszolják.

Ah! de mi kellemes hangok hasítják keresztül mögöttünk a levegőt? mi „dallamdús” ének ömlengése tartóztatja vissza önkénytelenül lépteinket? Ha ön, szép kísérőnőm, nem bánja, várjuk meg, míg ezen nagy erdei csattogányok jobban kibontakoznak a fák sűrűjéből. S íme, itt jön a 40-50 darab rőfny²⁷ hosszú legényekből álló, életteljes, vidor sereg, itt jönnek az ügetve sétáló, házáért és szerelemért lángoló troubadourok, párosan, illő rendben. Elődandárján e seregnek egy két sor sapkás, nadrágos és csizmás alvezér díszlik (alkalmasint „szénátorfiuk” s ennél és felsőbb határozatnál és ősi szokásnál fogva valószínűleg első eminensek); a többi legénységnek minderre nincs szüksége, széles karimájú kalap, bő gatyá s meztelen láb pótolják ki ezeknél amazt. Mindannyian a „Fótíaldt,” vagy az „Adjalsten, hogyamagyart,” vagy a „Hazádnakrendületlenül”²⁸ vagy egy szépen ömledező *nép-dalt*, vagy pedig más ilyen, *felfogásukhoz mért dalt* harsogtatnak, s elég szabatosan, mert iskolájokban a *természetes* énekekre nem csekély gond fordítatik. Mellettök majd elöl, majd hátul – amint a közjő kívánja – lépeget, „búsan elfelejtve, sasként egyedül,”²⁹ egy komoly, férfiúságnak indult ifjú sereg értelmi lángjának csupa lélekkel bélelt, mindig éber fútatója, a *préceptor uram*,³⁰ az utolsó nagy ribillió óta most már nem tógában, hanem csak egyszerű fekete kabátban,³¹ s ugyanilyen színű magas kalap alatt. A kalap karimájától nem messze eső nyílásból pipaszár nyúlik ki, melyhez a mértéket leghosszabb tanítványa hosszától kölcsönöznél. Ajkai csak a pajzának intezésére nyílnak meg, vagy pedig akkor, ha a közének-harsogtatásában elvesztik szemök elől a kerékvágást, mit a homokban egy kis szél könnyen előidézhet, s ekkor megnyitja a préceptor uram zsolttárok által kitégult torkát, és azonnal útbaigazító gordonhangok robognak elő, melyekre a fák leveleiket hullatják s az anyaveréb fiai öleléséből csiripolva tovaépül. Midőn a sereg hozzánk ér, akkorra megszűnik az ének, az első pár pedig megkezd a sapka-emelést, kiknek példájára az utánok valók szintén szellőztetik fejüket; szintén az első pár megkezd az „alászolgáját,” mely azután betanult nóta szerint úgy fut végig az egész seregen párosával, mintha valamennyinek száján egy szalonnával megkent

madzag volna keresztülhúzva, s ezen végezné pályafutását a kellemetes „alászolgá”-ja. Ezen tanuló sereg a délutáni sétából takarodik haza felé, s mi is utánok indulunk lassú léptekkel.

Kiérünk egy kapuhoz, s ennek mindkét oldalán elnyúló, elláthatlan kiterjedésű árokhoz, melyek által egy a kapu szomszédságában észrevehető, csupa nádtetőből álló, lebujféle földalatti üregben az Isten szabad egének örvendő csőszféle kosztosa a városnak őriztetik, rendesen többedmagával. S itt van a *Nagyerdő* vége, vagyis tulajdonképpen kezdete, s előttünk nagyobbyszerű fasorok közé szorított nagyobbyszerű homok mutatkozik. A kapufára két tudomásul-adás van ragasztva: az egyik lövészet- és vadásztilalom, a másik statárium-hirdetés. Ez utóbbit a fent érintett pünkösdi népmulatság alkalmával óriási betűkkel négyszögölnyi lapra nyomtatni, s alkonyatkor illuminálni³² – nem szokták; csak a mulató vendégek fütyköseit s a gyanúval terhelt ólmosokat szokták elszedegetni. Elég ez is, hogy az ember örülhessen neki.

A fasorok mellett, mik között most haladunk, ráccsal elválasztott kertek vonulnak el, melyek alig két év alatt varázsoltattak néhány lelkes polgár által az azelőtt kietlen és kopár homokra. S itt szemmel látható, miképpen ezen polgárok magán érdekök világos kockáztatásával áldoztak a közérdeknek. És minél ritkább az önzés mai számolgó (speculativ) világában az ily áldozatkésztség, annál dícséretesb e vállalat, s annál kívánatosabb, hogy ezen nemes példa minél több utánczóra találjon, hogy így fasorok másik pusztá oldala is csinos kertté alakíttassék, a szemnek még tetszőbbre, mint az eddigiek.

Most mellettünk egy hintó robogott el, azaz: robogott volna, ha a lány homok miatt roboghatott volna, s nem kényszerítették egynemely verselőnk szerelmi dalaiként csak lány szelíden *zökögni*. A hintóban egy úri ember ült, kényelmesen elterpeszkedve, s otthonos ügyességgel fuvá ki szivarán a beszívott hatalmas füstgomolyt, melynél talán több sem lakozott benne a beszíváskor, amit szellemnek s nem testnek lehetne nevezni. Amint mellettünk elhaladt, éppen akkor vevé ki egyik kezével szájából szivarát, hogy alkalmunk legyen az egyik kesztyűjére húzott ragyogó

karikákat megpillanthatni; másik kezével pedig ugyanakkor nyúlt mellényzsebébe, s magasra ránta ki belőle egy kisdud hengerórát. S mi azon boldogító hitben élünk, hogy egy előkelőbb, fényesebb debreceni arszlánhoz van szerencsénk. Ah, de mi a patvar! A hintó oldalára vörös jegyekkel bizonyos szám van írva; a kocsisnak magas bakján, még magasabb fején a legmagasabb csúcsos fehér kalapján bizonyos vontató és gázoló néposztály félre nem ismerhető jelei vonulnak keresztül; az egyik lónak, melynek szürke, úgyszintén a másikkak, melynek pej oldalbordái vannak, csökönyös a járása. Ez alighanem fiakker – és reszkető örömmel kérdik önök, nyájas olvasóim: tehát csakugyan debreceni fiakker? tehát Debrecenben is annyira kiterjedt már a civilizáció jótékony sugara, miszerint utcáin, nem tekintve sarat avagy homokot, vörös számú fiakker hintók döcögnek, s bátor elszántsággal nekihajtanak az útban álló akadálynak, legyen az gyermek, ifjú, férfi, öreg avagy védtelen asszonyi állat? És jön e kérdésekre felelet, és a pillanatnyi illúzió bájképei elenyésznek. Ama bérkocsi, kocsis és ló, korántsem debreceni, hanem egyenesen pesti tünemény, mely a múlt napon hozott valami pénzes utazót Debrecenbe, s most visszafuvar találása tekintetéből itt tölt néhány napot, amikor akárki használhatja apróbb kirándulásokra, ha megfizeti. Van is azután csodálat és bámulat az utcákon! És azon ragyogó arszlán – „vajh ki ő, és merre van hazája?” Már hiszen ha ezen határtalan és sokat látogatott Debrecennek mindössze csak két homályos, s ezek közül csak egy olyan vendégfogadója van, mely megérdemli, hogy becsületes ember belenézzen, már akkor csak tehet szert illetén ragyoghatásokra ennek *fő-főpincére*. Egyébiránt, hogy ő Debrecen legnagyobbszerű arszlánja, ez áll, ezt senki kétségbe vonni nem fogja, ezzel kár is szót vesztegetni.

Debrecenben nagy a Collegium, sok benne a tanuló ifjúság; természetes tehát, hogy útközben néhány tekintélyesebb műzsafival³³ is találkozunk, kik harsány zaj, hahota és egymásnak személyes lefőzése közben haladnak a Nagyerdőbe, hol, ha éppen kedvök kerekedik és talán cigányokat is találnak, bizonyosan mulatni fognak, táncolni is, borozni is; egyébiránt, egy kis kurjogtatást

kivéve, csendesen viselendik magokat, mely kurjogatas azonban a magyar zene lelkesítő hangjai közé úgy oda illik, mint – hogy nagyot és képtelent ne mondjunk – a bajusz a táblabíró urak könyvt szaglálója alá. Ezen bajusz, ha soha nem moccan is meg, mindig kurjantani látszik egyet, kivált, ha a kenőcs nem kíméltetett rajta. A debreceni diák sem olyan már, mint a régi krónikák festik. „Elfajult, elmívelődött!”

Utunkban még sok mindenféle ember halad el mellettünk. Debrecenben, mint az alföldi helységek nagy részében, rendesen a városon kívül minden irányban vannak a jobb ivó vízzel ellátott kutak, s minthogy a város nagy s a közepén ásott artézi kút sok lakosra nézve távolabb esik, mint a szinte negyedórányira városon kívüli kutak, azért az ezek felé vezető utakat mindig telve látjuk víz-hordó egyénekkel. Így van ez a Nagyerdő felé vezető útvonalon is. Leányok, menyecskék, anyókák jönnek és mennek barna kő korszóikkal, majd csendes és szomorú „szent egyedül valóságban,”³⁴ majd csendes és szomorú társaságban. Nem hinné senki, mily flegmatikus és aluszékony természetű ezen debreceni nőnép már leány korában is: hát még ha leveti pártáját és címává lesz! Akkor meg úgy jár úton-útfélen, oly feszesen, komoran és kimért léptekkel, mintha mindig templomba menne, minek kétségkívül megvan jó oldala, csakhogy ezen örökös búskomorság csaknem annyit tesz másképpen, mint: keleties ándolentia,³⁵ melyet nem ártana kissé mozgékonyabb elevenséggel felváltani. Dehogy hallana az ember valaha ezen kút felé vezető pályákon valami népdalt lelkesen harsogtatni! Ez soha, vagy igen ritkán történik. De íme! meghazudtolva látjuk magunkat. Népdal hangjai azok, melyek csekély távolságra tőlünk, orr alatt termett rövidebb, sárkefeszzerű szőrök közül recsegnek elő és keréknyikorgás, lókehelés- és bordapüffögetés-accompagnement³⁶ mellett e szavakkal hatnak füleinkbe:

„Nincsen széna, nincsen abrak,

Ides lovam, agyoncsaplak!” stb.³⁷

mely szavak azonfelül még ritka élethű és tettetlen érzéssel operáztatnak elő, minthogy alkalmasint ritka eset, hogy költő oly igazán és híven találta volna el legbensőbb érzelmi hangját valakinek,

mint a főntebbi dal írója emberünkét. S ki ezen ember? s mi ezen tünemény? Debrecenben készült találós mesében fedezzük fel olvasóink előtt, mely így szól:

„Két kereke vagyon,
Civis benne vagyon,
Egy ló húzza nagyon,
Ménkö üsse agyon.”³⁸

Igénytelenebb és egyszerűbb szállító eszköz talán nincs a világon, mint a debreceni talyigák; tulajdonosaik azonban (kik alatt állnak a piacon ácsorgó hajtók) aránylag vetélkednek akármilyen kikiáltott pesti fiákerrel – szerénytelenségben. Az előttünk nyikorgó talyigán egy üres hordó zörög, melyet szintén vízre visz a víztől irtózó talyigás. Ilyen ellentétekből áll a világ.

De, hál’ Istennek! már a két árok közé állított durva fa rostélyzatánál vagyunk, melynek neve *városkapu*, s melynek két oszlopai egyikén ismét a statárium komoly hirdető sorai ragadnak. A gyalog utasok számára készített ajtó melletti kunyhóban pipázgató kapuórnek s a vele időző atyafinak mondunk most jó napot, melyet az ór hidegkomoran fogad, s először a szomszéd nádfedelekre tekint, azután eszmetársulatnál fogva égő szivarainkra, miket mi önkéntelenül kapunk ki szánkából s a homokba temetünk.

És most a nagy Debrecenben vagyunk, nyájas útitársaim!

MÁSODIK FEJEZET

Szól Debrecenről és lakosairól, különös tekintettel levén a sárra és más egyébre.

Újra nyújtjuk önöknek, nyájas olvasóink, vezérkarunkat, hogy újra egyesülve haladhassunk az Alföld nagy vezércikkének fekete sorai közé. Bár akadnának ez utazásban minél több társra, hadd láthassák minél többen vázlatát a világon alkalmasint legnagyobb *magyar* városnak, hazánk első rendű városának, melynek kétségkívül nagyjelentősége van a jövőre nézve.

A péterfiai városkapunál váltunk el, beléptünk a kapun. Előttünk a hosszú Péterfia kanyarul beljebb a városba mélységes mély homokjával, „most homokkal, sárral hajdanában,” minthogy az utazásunkat megelőző heteken jó idő járt. A mint végig nézünk a Péterfián: nádfedeleket láthatunk eleget, emeletes házat egy-kettőt. Ez utóbbiak általában a városban – kivéve a piac utcát – igen ritkán vannak elszórva; a házak majd mind földszintiek, s ha ehhez hozzávesszük még a közönségesen nagy házudvarokat, elképzelhetjük, mily nagy helyet foglalhat el Debrecen. Széles lepény, melynek közepéből néhány tepertő ágaskodik.

Itt érzjük először is a sörházat. Ronda, nyomorult épület, s ha a mindig nyílt kapun bepillantunk, Augiász istállója³⁹ áll előttünk leghűbb másolatban. De mintha nem is igen illenék e két fogalom, Debrecen és a sörház, egymás mellé.

Alig haladunk még 200 lépésnyire a város felé, s már is vagy hat csapszék mellett vitt el utunk, mit nem csak a cégérekből s az italok árát mutató, ajtókra kifüggesztett nemzeti színű kis táblákról, vagy korommal a ház falára mázolt és a meszeléstől gondosan megóvott, s nem éppen a legújabb, nem is a legszokottabb orthographiával⁴⁰ írott szavakból gyanítunk, hanem a klarinétnak azon ki-kinyikorgó talyiga-ömlendezéséből is, mely ezen csapszékben a hétnek minden napján, a napnak majd minden órájában hallatja a szomszédok épülésére cigánytüdő által életbe léptetett hangjait. Néha hallani csak mellette a brúgó⁴¹ tompa dongását, mely olykor recsegéssé fajult el, de rendesen csak a klarinét hallik ki a lebuji- és földszinti csapszékéből, szívrehatólag keseregve egyszerű magányában, s minden egyes hangjának értelme: vivos voco!⁴² E csapszékek megszámlálhatatlan számmal vannak a város minden részében, és ezek az ősegyszerűség és nélkülözés hazái. Noé bárkájában bizonyosan voltak már olyan bútorok, mint itt vannak. Mintha csak egy darab járdát ragadtak volna be az utcáról, olyan egy pár gyalultatlan deszkából áll, a legtöbb helyen, az asztal, mellette egy-két ugyanilyen lóca, s hol már fényűzés van, egy-két szalmaszék: ezen költetik itt el a négykrajcáros. Kiktől? ennek leírása annak lesz feladata, ki Debrecen titkait irandja meg.

Egyébiránt az a jó van a dologban, hogy ezen csapszékek az előttük függni szokott lámpák által esténként legalább elősegítik némileg a város kivilágítását, mely – a mint ezt a hírlapi levelezők már régen elsorolták – itt úgyis nagyobb részint a hold komára van bízva; ez pedig igen szeszélyes és rendetlen lámpagyújtogató.

Egy házhoz érünk, melynek előrsze – falusi modorban – majdnem csupa kapuból áll; a kapu előtt néhány pongyolára vetkezett katona dévajkodik és fő figyelmét az áthaladó leányzókra veti, lesve a mellettük komolyan bajsztát pedrő káplárnak tetszésnyilvánító s nagyobbakra bátorító mosolyára; vagy pedig a káplár uram beszél kalandjairól, s a legénység hallgat, hangos kacajjal fogadván a jó ötleteket a meglepő cselekvényeket. Fogadni mernék, hogy ezer idegen között nem volt egy, ki e házat katonai laktanyának nézte volna; pedig úgy van, ez az úgynevezett Tót-ház, melyben Debrecen gyalog őrserege éli világát.

Nevezetes ezen Tót-ház még azért is, mert ezen ház előtt kezdődik a *palló*. A *palló*, kődúsabb részeiben az országnak ismeretlen fogalom és tünemény, Debrecenben azonban feltűnő nagy szerepet játszik. Azt fogják a magyarra, hogy két találmány dicsőssége illeti: a *kulacsé* és *fakilincsé*. Pedig a három a szent szám, pedig itt van a harmadik is: a *palló*, mely hangosan hirdeti a világ legmagyarabb városában alkotó mestereit. Szólandunk róla történelmi pontossággal.

A palló Debrecenben az volna, mi másutt a járda, s miután a természet szava régi időktől fogva azt parancsolja, hogy ahol kő nincs, ott legalább fa teremjen, s miután az emberi kényelem úgy vélekedik, hogy a kőnek máshonnan szállítása bajos dolog, főképpen, ha a Tisza *négy* mérföldnyire folydogál a várostól: annál fogva igen természetes, ha ily helyeken a kő fa által pótolatik. A fa ugyan hamar rothad el, s helyébe nem sokára új fa kell, a kő pedig kiállja a versenyt akármely ember életével; de mi nem híjába nem tanultuk diákkorunkban a nemzeti gazdaságtant.

Áll tehát a debreceni palló fából, mégpedig három-három egymás mellé illesztett keskeny és vastag deszkából, melyek a földben keresztben fekvő hasábokhoz vannak, nagy pocokszegek

által szegezve, s melyek végéhez ismét három ily deszka van toldva minden irányban és mindaddig, ameddig körülbelül város van és nem falu, mely utóbbi részekben a trottoir⁴³ a természet által sajátkezüleg készült, kivéve talán néhány dilettánskodó tégladarabot.

A palló hivatása az volna, hogy az ember – ide nem értvén a marhákat, lovakat s egyéb házi állatokat – szükség esetén rajta járván, azt képzelhesse magának, hogy becsületes trottoiron jár, nem pedig azt, hogy üres hordó dongáin sétál. Idegen ember, ki először ül egy a debreceni utcára néző szobában, s kinek ablaka alatt palló nyúlik végig, szüntelen azt hiszi, hogy ablaktábláin kopogtatnak, valahányszor háza előtt elpallózik valaki. Továbbá, minthogy Debrecenben is szokott sáros idő járni, és a különben sárgás homok igen gyakran téglaszínű lucs-pocsba takarja magát, az volna rendeltetése a pallónak, hogy az embert az idő viszontagságaitól megóvja némileg. Ezt meg is teszi csekély tehetsége szerint, csak hogy – *csekély* tehetsége szerint. Régibb költőink által megénekellett „virtusnak az ő ösvénye” sikamlós lehet, de sikamlósabb alig, mint a debreceni palló sáros időben. És ha e pallóról lesiklik az ember, akkor még szerencse, ha csak tíz ujját daguerreotypirozta le a pallóra, s nem kénytelenítettetted egyszersmind sárnyomatú arcképét ott felejtetni.

És azután – nem gondolná senki – hogy a pallónak az ember jellemére is van befolyása. Mert még csak megjárja, ha az ember magányosan sétál az utcán, s nem találkozik senkivel, de ez még nem csak Ruston is lehetetlen, annál inkább Debrecenben. Találkozik tehát az ember sok mással a keskeny padlón. A világ bevett illedelmi szabályai pedig azt tanítják, hogy két összetalálkozó ember közül mindenik *fél*ig térjen ki az útból. S ez az, ami a pallón lehetetlen, ha csak mindketten a sárba nem hágnak, s a pallót használatlanul nem hevertetik magok között. Az egyik embernek tehát gorombának kell lennie és a pallón maradnia, mit a másiknak irigy szemekkel kell néznie, s vagy a szomszéd ház falának dőlnie, vagy a másik oldalon botjára támaszkodva, egyik lábával a sárba keresnie feneket, a másikkal a pallót őriznie. Mintha mind megannyi

hitelezője volna, úgy néz a debreceni sétáló a vele szemközt jövőre. Ezen gorombaság azután könnyen vérré válik az emberben a sok gyakorlat után, s így van a palló befolyással az ember jellemére. Legtöbbet ér a palló, ha száraz idő van, akkor legalább minden veszély nélkül elsétálhat az ember a palló *mellett*. De mindennek megvan a jó oldala. A palló igen hamar szárad, s legyen bármily nagy sár, s fújjon egy éjen át kissé erősebb szél, és reggel a pallót tisztán találjuk. Ilyenkor a palló sárgás színt visel, az utcák sara fekete, s szebb látományt egyhamar nem képzelhet az ember, mint ezen rájárási feketetengert.

Egyik oldalán a pallónak tehát házsorok állanak, kivéve az átmeneteket egyik utcából a másikba; a másik, sár felőli oldalon sok helyen u. n. *fabakterek*,⁴⁴ földbe vert fadúccok választják el a szekérúttól. Nem volna tehát szabad ezen fabakterek közt gyalog emberen kívül egyébnek járni; de a fa bakter nem sokkal ér többet, mint az eleven bakter. Ámbár ott meredez a sárból, s ámbár éjjel a sötétséggel világított utcákban egynémely haza felé tántorgó békés civisnek hasrendítőleg adja tudtára létezését: azt mégis meg nem akadályozza, hogy dzsidás tisztak, sőt közlegények is, kiknek állomásuk Debrecenben van,⁴⁵ minden fabakteri korlátok ellenére a padlón ne táncoltassák lovaikat. Az ily találkozás azután rettenetes.

A pallóról szőtt ez elmékedéseink között, a palló pályáján addig értünk, míg két száraz malom mellett állapodunk meg. Debrecennek gőzmalma vagy volt, vagy lesz, de nincs. Annál több a száraz malom a város minden zugában. Egy nagy nád- vagy cserépfedél, mely alatt 2-3 ló húz egy nagy forgókereket s egy rajta ülő kocsiskodó fickót, e fődélhez egy házikó van ragasztva, hol a gabona őrltetik: ez az egész készület. E malmok környéke közönségesen a legrondább, legszemetesebb zugok közé tartozik, melynek szemétdombjain s iszapos helyein mindig négy-öt sertés turkál rőfögve, s a nap árnyékában egy-két örködő kuvasz kaffog a legyek után, csak arra lesve, hogy kimutathassa valakinek foga fehérét s vakkantása pattogó hatalmát. Általában a kutyák száma Debrecenben roppant nagy, s reájok nagy figyelem van fordítva.

Majd minden ház kapuja alján egy sajátságos lyuk van kivágva, melyen ezek kényők-kedvök szerint teszik ki s be sétájokat, s csak az kell, hogy némi idegen szag járjon az utcán, s azonnal kiront néhány komondor, melynek példáját az egész szomszédság követi; és aki ilyen fogadtatásokhoz nem szokott, az minden pillanatban inában képzeli üdvözlői fogait.

A Péterfia végén járunk. Szemünkbe néhány emeletes ház tűnik, s egy tágasabb tér, melynek egyik szögletében új artézi kút ásatik, közepén a kéttornyú ref. nagy templom áll, s egyik oldalát az éppen olyan nagy, mint *monstrosum*⁴⁶ collegium foglalja el. E téren hetivásár napjain szűrszabó-készítmények s nyers bundabőrök szoktak árulni. Mily gyönyörű hely lenne ez egy városi sétánynak! – a mi egyébiránt közajkakon is peng már. A collegium és templom vidékét csupa tudós lakja; lehetne e városrészt Debrecen Tempéjének⁴⁷ nevezni, melynek alacsony lakaiban a Múzsák ütötték fel sátorukat, maga Apollo⁴⁸ és Minerva⁴⁹ a nagy collegium égbe meredő falai közt tanyáztván, az artézi kút lehetne majd idővel a kastali⁵⁰ forrás. Dísztelenebb s kényelmetlenebb épületet nem egyhamar láthat az ember, mint a collegium, diák műnyelven kinlódium: kívülről granárium,⁵¹ belülről sötét, barátságatlan, szerencsétlen elosztású kamarák, minden legkisebb csín és ízlés nélkül, a második emeletben lévő nagy teremtől kezdve, melynek neve *bagolyvár*, le egész a *kontra* fészkéig. E nagy épülettel összeköttetésben áll, s csak udvar által választatik egy el a régi collegiumnak még fennmaradt roskadozó része, melynek penészes, szurtos szobáiban nagyszámú ifjúság lakik, s melynek ápoló bölcsőjében már nem egy lángelme ringattatott, részint felébresztetett, részint örökre elaltatott. Ezen szobák legzseniálisabb diákéleti kalandok, kifogyhatatlan elménkedések műhelyei, s a világhírű legátusoknak,⁵² sátoros ünnepeken kívül, rendes tanyái. A collegium két „portájából” szünet nélkül csődül ki s be nagyobb vagy kisebb diákság. Méhkasnak lehetne mondani vagy darázsfészeknek, mit szakadatlanul körülöngnek a munkások és herék, azon különbséggel, hogy ezen méhek és darázsok a *kasban* és *fészekben* szívják a mézet, s onnan hordják kifelé ország- és világszerte.

A collegium szomszédságában van az ennek használatára néhány év óta fennálló fűvészkert, mely némileg – de igen csekély mértékben – nyilvános sétatért pótolta, s melyben sok szép és célszerű történt már, s még sokkal több történhetnék, ha kertésze olyan igen jól nem tanulta volna a grammatikát, s nem tudná oly igen, hogy *prima persona est ego*.⁵³

A Nagytemplom mellett elhaladva, kiérünk Debrecen legszebb részébe, a Piac-utcára. Ennek nagy részét már emeletes házak teszik, s mily gyönyörű utca lehetne ebből, ha kikövetkeztetnék! Tágas, hosszú és egyenes milyennek párját keresni kell, s nincs benne egy épület, mely jellegzetessége által figyelmet gerjesztene; semmi, ami csínra, ízlésre, rendszeretetre mutatna. S most még csak hagyján ily száraz időben, milyenben mi vándorlunk itten; de tekintsen bárki végig ez utcán novemberi vagy márciusi napokon, s szíve ríva fakad bánatában. Mi olyankor ezen utcához képest a Buda-Pest között zajló Duna, hol a kiállott csekély remegés és révész gyöngédség-demonstrációk után ép testtel és lélekkel ér partra az ember: míg itt alig ismer magára, ha az egyik utcaoldaltól tiszta ruhában kiindulva a másakra ért: annyira átváltozott s annyira megfertőzhetett e lucs-pocs fertőjében. Ha az ember ilyenkor látja az utcákat sűrűn elömlő vég- s határtalan elemet, önkéntelenül Velence jut eszébe: csakhogy ebben az Ádriai tenger csapkodó habjaiból emelkednek fel a büszke márvány paloták, míg itt a legfeketébb tenger lassan hömpölygő bűzhödt hullámaiból nyúlnak ki az alacsony téglakunyhók. Valóságos *canalegrande*⁵⁴ ezen utca, s az ember kétségbeesésében sokszor elkiáltaná: „*Gondola!*”, de működő csajkásokat sehol sem pillant meg, s önlábain kénytelen tovább folytatni gázolását. Lehetne pedig ide néhány elszánt pesti révészt alkalmazni. Bérkocsinak száraz időben nincs híre, minthogy Debrecenben is azon eredetileg, alkalmasint csizmadia által felállított elvet tartják, hogy: kinek lova nincs, gyalog járjon.⁵⁵ Különben pedig a bérkocsi teóriája ily novemberi napokon nem is lehetne praktikabilis, minthogy ily időben, kinek különben lova s kocsija van is, őrizkedik ezeket az utcára ereszteni, s inkább gyalog jár hatalmas sárcipőkben vagy csizmában gyúrt nadrágban.

Csak azt találjuk ilyenkor itt, kinek a szekerezés kenyere, s kit kikerülhetetlen kénytelenség indít rá.

S mennyi siralmas jelenet színhelye ilyenkor ezen és a többi utca! Ott egy talyiga szeldeli a barna habokat: lovának lábát, kerekének nagy részét nem látod, mint Dunán a kormányos a *mélyebb* helyekre igazgatja hajóját, úgy irányoztatik ezen lassú mozdony a már kitanult, *kevésbé feneketlen* tájak felé. Amott egy öt lovas szekér áll már óra óta a fekete hullámsírban, s óra óta ordít a lovakra egy döngető hajtósereg; de a lovakból sűrű gőzfelleget kerekedik, s a szekér és ló áll – rendületlenül. Ehhez joga is van, azon jogászszelv szerint: ad impossibilia nemo obligatur.⁵⁶ Itt is, ott is egy-egy kiszolgált Pegazus hever, a sár közepéből nagy nehezen a sár szélére vontatva, küzdve élet és halál között, végvonaglásaiban még egy futó tekintetet vet megtört szemével lefolyt élete *pályafutására*, és hörgő sóhajok között tapasztalja, miképpen egy hosszú élet örömdús percei a szenvedett bajokhoz és nyomorhoz képest oly csekélyek, hogy a sár szélén álló alig bír reájok világosan emlékezni. Gazdája már alig várja felette, hogy behunyja a szemét – ilyenek a rosszlelkű örökösök! – s már előre is azon töri fejét, vajon hány itce⁵⁷ borrá válhatandik bőre? Így van ez a debreceni canale grandeban őszi és tavaszi napokon, nem is említvén a számtalan *emberi* bukásokat, melyek itt napirenden vannak.

Egyébiránt e széles utcán most, száraz időben is elég a szemét és piszok, mellyel néha városi rabok és dologtalan csavargók szoktak megbirkózni, rendesen pedig csak a varjúk által hordatik szét. Tehát varjúk utcatisztításra...! E madarak oly nagy számmal is vannak itt, hogy gyakran napfogyatkozást vél az ember rögtön beállottnak, pedig csak egy határtalan varjúsereg repült a város felé, melyek azután oly károgaást visznek véghez, mindenképpen a debreceni kofa nem értheti világosan: sulymot⁵⁸ kérnek-e tőle, vagy mórabórát?⁵⁹ E varjúsokaság oka pedig alkalmasint az, mivel Debrecenben rendkívül sok disznó kap halálos ítéletet, miket, ha hó esett, szabad az utcákon is perzselni; de mint-hogy a pipázás a városban tilos, a perzselés mellett dohányozni szorosan tilalmaztatik.

Nem képzelik önök, nyájas olvasóim, tovább haladtukban, mily nagyot léptünk most! egyetlen lépéssel Szabolcsból Biharba léptünk át. Legalább azt beszélik, hogy e két megye közti határ a nagy templom környékében volna. A Debrecen alsó részén lakozó diák tehát naponkint Biharból Szabolcsba utazik, valahányszor a collegium felé iparkodik.

Kofa a debreceni piacon kitűnőleg sok üldögél saját szerű katedrában, határtalan úrnők egész a diófaig. A magyar született vitéz és szónok, azt tartja a közvélemény. Mennyi illeti e dicsőségből a magyar *kofákat*, ennek tudomását mindennapi tapasztalás útján ki-ki megszerezheti magának, különösen Debrecenben. Árulnak pedig ezek: mindenféle gyümölcsöt, a pattogatott tengeritől kezdve egész a burgonyáig, kalácsfélét, zsemlet és pálinkát, peccenyéket és rőfökre terjedő kolbászokat s vastag hurkakat, ponyvára fektetett „*ujnótákatésszéphistóriákat*,” a helybeli és vidéki könyvnyomdáknak „*ebbenazesztendőben*” készült műveit; árulnak keréknagyságú kenyereket, kását, lisztet, dohányt, taplót, tűzkövet; ki győzné mind elő számlálni azon árucikkeket, minek birtokában a debreceni közönség nagy része kofa-kezek által jut? Legnevezetesebb, hogy mindezek, különösen pedig a gyümölcsfélék, oly ízletes modorban, alakban és edényekben kínálatnak az átmenőnek, miképpen ezt látva, nyitva felejtí száját azon csodálkozása kifejezésében, hogy vajon kik- és miből állhat tulajdonképpen ezen kofák vevő publikuma! Miket most egy általunk taposott palló tájékán még hátramaradt szag arra emlékeztet, hogy a palló hosszában, reggeli órákon, nyers káposztát áruló kofasor szokott elnyúlni, mely mellől olyankor akkora bűz terjed el, hogy e bűzzel legalább is gőzhajót lehetne hajtani, ha t. i. – lehetne.

Túl ezen utca másik oldalán egy keskeny utca nyúlik be, tele mészárszékekkel, s ezen husvágda-alléban szerezhethet magának az ember – ha eddig még nem szerezhethet – némi fogalmat, mit jelentsen az körülbelül, ha mondják: hogy e nemzet tulajdon zsírjában fog megfulladni. A „Bika” című vendégfogadó előtt felállított talyigasorok a régi magyarok szekérsáncait juttatják eszünkbe.

Amerre most járunk, itt már mindenfelé kereskedői boltokat és kirakatokat szemlélhetünk; de milyen boltokat és kirakatokat! Csín, disz és ízlés itt is hijába kerestetnek; de ez mindaddig nem is lesz, míg az utcák kikövezve nem leendenek. Legörvendeztetőbb az, hogy nem láttunk itt talán egyetlenegy idegen nyelvű címet is „No, hisz’ ez kellene még!”⁶⁰ mondja Petőfi. De vannak azután a boltok előtt képírói mázolások,⁶¹ melyek akaratlanul a festészet gyermekkorára viszik vissza gondolatainkat, és csak az szerencsésük ezen festményeknek, hogy *alájokvanirva*, miképpen „gárdistát” vagy „magyar menyaszszonyt”, vagy „gőzhajót” jelképeznek, különben erre Debrecen ötvenezere közül aligha meg mert volna esküdni ötven. De hisz ennek oka is csak a publikum hiánya.

Debrecen legnagyobb háza, a Bek-házhoz érünk most, s ezen ház több tekintetben nevezetes. Itt tartja eléggé csinos szállását az egyik *casinó*, melyet *frakkosnak* is mondanak, ellentétben a *polgáiraival*, melyet *gubásnak* is neveznek, s mely a „Fejér ló”-ban ütött tanyát. Debrecennek egyetlen kávéháza sincs. Csak nem lesz senki oly vakmerő, hogy ez állításunk cáfolatául a „Csontos” jusson eszébe, hol egy szűk szobában felállított szurtos teke-asztalon rendesen mindig működik ugyan néhány, a napot brúgónak néző diák vagy borbélylegény, hol azonban alig ismerik a kávét híréből, egyéb kávéházi nemesb élvezeteket pedig annál kevésbé. *Valódi* jótétemény Debrecenben tehát a kaszinó, hol az ember legalább emberek közé jöhet, s hébe-hóba kibeszélheti magát. Csak oly rettenetesen üres ne volna aztán oly gyakran ezen kaszinó.

Hogy Debrecennek redoutterme⁶² nincs, azt könnyű lesz elhinni, ha tudjuk, hogy itt még oly sok jó intézet hiányzik. A kaszinó tehát minden farsangon adni szokott négy vagy öt bálját a szobáival összefüggésben levő kerek teremben szokta adni, melybe, ha belépünk, azt eléggé csinosnak találандjuk ugyan, és egy-két családi kör mulatozására elég alkalmasnak, de a nagy Debrecen táncközönsége befogadására csakugyan csekélynek hiendjük. És az igaz, hogy ezen rotonda igazi *circulus vitiosus*,⁶³ p. o. a jogászbál vagy más előre kikiáltott bál alkalmával; de

különben, bármily parányi is az soha sem telik mégis úgy meg vendéggel, hogy azokból a város népességének számára biztosan lehetne következtetést vonni.

E bálók alkalmával! tűnik ki leginkább, mi csekély az, mit Debrecenben publikumnak nevezhetni. A nyilvános helyek közönsége oly stereotyp, oly örökön örökké egyforma itt, amint senki nem gondolná. Egyik bálnak, egyik színházi előadásának – némi csekély változásokkal – ugyanazon közönsége van, mint a másiknak, s e tekintetben a nagy Debrecen olyan kisvárosias szint visel magán, mint bármelyik 5-6000 lakosú városaink közül. Sehol sem ismeri egyik ember a másikat úgy, mint itt, sehol sem törődik a másikkal annyit, mint itt, s azért a kisvárosi pletykáknak sehol sincs nagyszerű mezeje, mint itt. Különben a kaszinó báljai közül rendszeresen csak kettő vagy három látogatatik meg kissé már nem egyszer történt: bált látni, melyen csupa frakk mozog, s eljárra 11-12 óráig a táncrend szerint valamennyi kitűzött táncot – hölgyek nélkül.

Oh! mert a táncot szeretik Debrecenben. Közeledjék vagy érkezett legyen a farsang, s a fiatalok szíve máris walzer taktusában kezd dobogni, és itt is, ott is klubok alakulnak, melyeknek célja a táncgyakorlat, hogy annak idején mint kiképzett művészek állhassanak elő. Ha esténként végig sétálsz ilyenkor az utcákon, nem egy ablak alatt hallod zongora vagy hegedű húrjaiból a körmagyar hangjait előcsalni, mikre néhány diák s a kerületi tábla néhány jurátusa járják kitelhetőleg felkesztyűzött és sarkantyúzott állapotban a háziasszonykodó hölgyek karjain a lélekvidító figurákat. S oh! mi boldog órák ezek! mily örömmel mulat ezeken, még későbbi időkben is, a képzelet és emlékezet! mint amelyekben nem egy fiatal látta „életének legszebb napjait” néhány szál gyertya fényénél feltűnni s elenyészni. És szíve megrepedni készül boldogsága árvizétől, ha eszébe jutnak a bűverejű szemjátékok, a titkos és meleg kézszorítások, sőt a rebegeve és pirulva tett nyilatkozatok is, minek száma csak azon mennyei hatalom előtt van tudva, mely meg bírja számlálni az ember hajszárait s a Hortobágy homokszemeit. Eszébe jut a boldog perc, midőn ő – az emlékező – a tánc

végeztével szomjúságtól kínoztatva, a mellékszobába felállított étel- és italkészületekhez rohant, és – ilyenkor bort inni nem szokván – egy pohár ártézi kútvizet kezébe ragadt. S a pohár már szinte lángoló ajkát érinté, midőn a táncszobából kettőztetett léptekkel s hangos ruhasuhogással egy hölgy ront feléje. E hölgy a vízivó szívkirálynéja volt; testét előre hajtva, karjait remegve kifeszítve, szemeit „egy nemével a kimondhatatlan kifejezésnek” merően a száj felé utazó pohárra szegzi, s a mint ez már a szájhoz ér, megragadja s felkiált:

„Az Istenért, mit csinál *kegyed?*” (A hangsúly itt a *kegyed* szón fekszik, minthogy minél kevesebb ember él még e szóval Debrecenben, annál több szokta azt beszéd közben irgalmatlanul megnyomni.)

„Semmit, édes nagysám!” (Itt a hangsúly a *nagysámon* fekszik a fentebbi oknál fogva) válaszol hidegvért tettetve a boldog vízivó.

„Meg akarja kegyed e poharat inni?” kérdi reszkető hangon a suhogó ruhájú hölgy.

„Csak a vizet belőle, édes nagysám!” lakonizál a szerelem túlédessége által keserűvé vált táncos.

„Talán jobb lenne egy pohár csokoládét vagy limonádét...?”

„Nem instálok, édes nagysám!”

„De gondolja meg kegyed, ily forróságban....

Kérem kegyedet, ne igya meg azt a vizet.”

Hosszú pauza, melyben a vízivó ingadozni látszik. Szomja azonban erősebb, s ő még egyszer magasra emeli a poharat.

„Én *nagysád* egészségére ürítem e poharat, és ilyenkor soha sem ingadozom. (Most a hang szelíd nyögdcselésé változik). S innám bár száz halált e pohárból, azt mégis utolsó cseppig ürítem ki, ha ezáltal nagysádat lehet szerencsém éltetni.” S a pohár tartalmát magába önté az oroszlán-szívú arszlán.

Ismét pauza, melyben a szemek egymásra tapadnak; s miután a hölgy látta, hogy elszánt lovagjának a nagy áldozat után sincs semmi legki-sebb baja, vérszemet kap ő is, és pohárt ragad és vizet kér.

„Minthogy kegyed ivott érettem, szükséges, hogy most én is igyam kegyedért. (A hang lehető legnagyobb remegésbe megy át.) Náci!... az... Isten... éltesse!...”⁶⁴

S miután a suhogó ruhájú hölgy a pohárból néhány homeopathiai csekély dózist szippantott volna, vissza akarja azt az asztalra tenni. De a gyönyör szomjas Náci kiragadja kezéből és felkiált:

„O... hhh!... ide avval a pohárral! Hadd csókolhassam le róla azon helyet, melyet édes nagysám ajkai érintének.”

És minek utána a poharat egy ideig megforgatta volna kezében, megtalálá végre karimáján a nyomozott helyet, s a midőn kiitta vizét, csak azon csodálkozott, hogy a poharat minden igyekezete dacára is, idvessége érzetében, ketté nem haraphatta.

Ekkor azonban rákezdék a táncszobában a françaiset, s boldog pár a többi boldog párok közé állott.

E jelenet megtanít bennünket arra, miképpen választatnak itt a szerelmi seladonok,⁶⁵ s a Náciak mint kenetnek farsangi lovagokká.

Sehol sem táncolnak talán a bálokban oly sokat és oly szenvedéllyel, mint Debrecenben. A körtánc itt valóságos körtánc, s az egy részben csak dicséretes volna, ha a többi idegen tánc nem volna szintén az. Alig dugja ki Boka Károly⁶⁶ a karnagy szűk karzatán a táblácskát, melyre körtánc van írva, máris képzelhetlen mozgás és sürgés van a teremben.

Boka Károly kezébe kapja hegedűjét s „van tolongás s új öröm Budában!”⁶⁷ Mint az árvíz úgy rohannak egymásnak az előlegezett párok, itt-ott másokkal összeütközve, ruháikkal fennakadva, s az érthetetlen zajból ilyenkor következő kiáltozások hatnak ki:

„Siessünk, nagysám, oda a másik oldalra...”

„Nem maradjunk itt, jobb lesz itt, Jobb lesz itt.” S a szegény táncos kénytelen a kellemetlen, nem ínye szerinti vis-á-vis-val⁶⁸ megelégedni.

„Hol van még egy pár? - Ide még egy párral!” kiált, az egyik szögletben, egy rendezőféle egyén.

„Itt vagyunk - jövünk - ne eresszenek senkit a körbe.”

S a terem másik végén törtet a tömegben keresztül egy pár, melynek mind hím, mind nő része egyik kezét a teremben hullámzó fejek niveauján⁶⁹ felülemeli, észrevehetővé akarván így magát tenni; a másik két kéz elválaszthatatlanul egymásba van préselve, hogy egyik a másikat valamiképpen el ne veszítse

„Nincs több hely... el van foglalva... nagyon sajnálom, édes nagysám;... siess máshová, bruder!” E szavakkal fogadtatik a pár, midőn hajnalpiros arcokkal már révpartra akart volna szállani. Ezek után szurok!

És a karnagy már állá alá kapja hegedűjét.

Kétségbeesetten veti föl a pár a karzatra pillanatát, és felkiált: „Ne húzzátok még!” És ők nem húzzák.

Azután kétségbeesetten jártatja szemeit a terem boldog vendégein, és talál köztök boldogtalanokat is szívének nagy örömére, talál kimaradt megbukott, kiszorított párokat, és e párok oly könnyen megértik egymást, s nem kell egyéb, csak az, hogy az egyik pár elkiáltsa: „A mellékszobába - utánam!” - s azonnal vert hadként a szomszéd szobába rohannak a későn járt s kevésbé életrevaló párok.

A teremben, melyben egy kör is csak éppen hogy eljárhatja a körtáncot, kiáll négy, öt kör; a szomszéd szobában szintén kiáll egy, rendszeren csorba kör, mely azonfelül a zenéből egy kukkot sem hall becsületesen, és ők eljárják a körmagyart, és úgy megaprózzák, hogy jobban megaprózni már nem is lehetne. S mennyi tyúkszemtapodás, mennyi oldalba-lökés, és mégis - mily mennyei élvezet!

Fényoldala a debreceni báloknak azon fesztelenség és egyenlőség, azon szép pęle-męle,⁷⁰ mely ezeket oly érdekessé teszi. Nem látni itt semmi különválásokat, kottériákat,⁷¹ melyektől apróbb városaink közönsége csak ritkán ment, amiért azután rendszeren jól is mulat ott ki-ki.

Kívánatos volna azonban, hogy ne adassék annyira hely a német csevegésnek, mely nem üzetik itt ugyan olyan nagyban, mint másutt, de mégis rosszul esik látni, hogy azon hölgy, kinek

szájába oly jól illik anya-nyelve, mihelyt körre akad, melyben betanult néhány idegen szót elmondhatja, hirtelen megfélekedzik magáról és német nyelven tördeli elő azt, mit magyarul becsületesen elmondhatna. És affektálnak német nyelvet és beszélnek olyan nyelven, hogy a „Spiegel” szerkesztője Pesten inkább leharapná saját fülét, semhogy ezen istentelen torz hangokat beeresztené azon. Különösen idegen katonatisztek azok, kiknek kedvéért azonnal alább adnak a szegény magyar nyelven. Oh! pedig ha tudnák e hölgyek, mily gyönyörűen cseng szájokban azon Eperjesen vagy Kassán tanult tótos és azután Debrecenben magyarossá vált németség: akkor házi körükben gyakorlat kedvéért akármikor, de nyilvános helyeken bizonyosan soha sem szólalnának meg. Sok nálunk a képtelenség! Városunkban költözött néhány vándorlegény számára sörház áll fenn; a beköltözött német katonatisztek számára németül tanulunk: nemhogy azok borunkat innák meg, ezek nyelvünket tanulnák meg. Vajon beszélhetnek-e ily szerencséről az olasz és német tartományokban szállásoló huszárjaink? De ők nem is lehetnek oly szerénytelen követelők; ők tudják, hogy azon országnak, melynek népe közt élük napjaikat, nyelvét megtanulni, *legalábbis illő*. Nálunk a vendégszeretet túlhalad minden várakozást.

A Bek-házat az új városháztól egy utca választja el, melyen zsbivásár szokott tartani. Az utca nevét nem tudjuk, mint-hogy Debrecenben egy utca sincs sehol felírva. A városház téres is, szép helyen is áll, elég sokáig is készült, hogy jól sülhessen el, s hogy mellette – a példabeszéd szerint – sok embernek jusson is, maradjon is; de azért minden egyéb, csak nem szép. A pesti városházzal csaknem egy idős, és mégis mily rendkívüli nagy a különbség a kettő között kívülről, belülről, pedig aligha nem többbe került ennél, pedig a pesti sem igen ütötte meg a mértéket. Alsó része a városháznak csupa kalmárboltból áll, melynek majd mindenike előtt kis domb emelkedik, az illető gazdától avégett feltöltve, hogy a vevők sáros időben ezen elcsúszván, a boltokban mintegy belebukjanak. Ez azután az, amit kereskedői életrealóságnak nevezhetnek.

A városház előtt pedig kényelmes otthonossággal hevernek az eszmék világában létező debreceni dolgozóház növendékei, azon, nagyobb magyar városainkban oly nagy számmal lézengő, dologtalan csavargók, vulgo:⁷² *betyárok*, kikre csak undorral és szánakozással tekinthet a jobb érzésű ember. Ott egy nyers tekintetű férfi hasal, kinek kezében a mindig nála levő füttykösnél egyéb dolgozószerszám talán soha sem volt, s kit ha szabadban találkoznánk vele egyedül, csupa *jó szívűségből* bizonyosan megkínálnánk egy pipa dohánnyal. Itt egy szálas siheder düledez botjára, kiből, ha hulladozó rongyait divatos köntössel cserélnők fel, s bozontos fejét valami pesti fodrász művészetére bízánk, már halvány és lelketlen arcánál fogva is, derék arslánt teremthetnénk. Ama zugba néhány nőszemély guggol, kiknek élettelen arcai talán soha sem érezték a vizet, s kiknek testét alig födi néhány foszlány; egynek fonnyadt emlőin csecsemő csügg, s e szerencsétlen anya boldogtalan gyermekét élet nélküli viaszbábnak tekintenők, ha egy elhaló gyenge sikoltás nem adná olykor tudtunkra, hogy él. S e nyomor gyermekei egész nap itt undorítják az átmenőket, kik oly hidegen haladnak el mellettök, mintha ennek így *kellene* lenni. Hiszen a *városház* alatt látják többnyire e siralmas csoportozatokat! Elhagyván a városház mellett a Piac-utcát, bekanyarodtunk a *Ceglédutcába*.⁷³ Veszik-e önök észre, mily széles és egyenes utca ez is, s mily jól van itt megvetve alapja egy majdan leendő szép városnak! A Ceglédutca egy darabján átmegyünk anélkül, hogy valami figyelemre méltót találjunk, ha csak egyes, részint épülő, részint süllyedező házak jellemrajzát nem akarjuk adni.

Csakhamar befordulunk tehát innen is a Harmincados utcába. Itt is jó darabig koptatjuk a pallót anélkül, hogy a „Két pisztolyhoz” címzett csapszéken kívül máson akadna meg szemünk, hol az ember, a külsőről ítélve, mindenkor friss ételt és italt kaphat. Ezen háznak, melyben a „Két pisztoly” van, másik végén egy bomladozó kapu felett egy tábla függ ezen felirattal: „Bemenet a színházba.” S talán sehol sem felel meg egy felirat is annyira céljának, mint itt, mert csakugyan nem jönne anélkül senki azon vakmerő gondolatra, hogy a kapun által *színházba* menjen. És azért éljenek

a jó gondolatok! Csakhogy bizony keserves gondolatokat kötnek e gondolatok az ember fiában. Debrecenben, hol az ember a legszébb, legjelesebb magyar színházat, a legnagyobb magyar színházi közönséget keresné, itt kell neki ily kapun bemenni, hogy egy az udvar hátulján felállított, alacsony, szűk és szurtos, csúrféle épületbe juthasson, melyben azután kénye kedve szerint álmodozhatik színházról és nemzeti műveltségről.

És nézzük e színházat belülről. Képzeljének magoknak nyájas olvasóink egy téli estét, mely sem péntek, sem szerda, hanem más valamely nap, mely az éppen akkor Debrecenbe vetődött színészeket mozgásba hozza. Belépünk a színházba. Építési jelességről szó sincs, arról hát nem is szólunk, nem beszélünk arról, ami itt *nincs*, hanem csak azt nézzük, ami van.

Legelsőben is láttuk nagy sötétséget, mely onnan származik, mivel a színház tetejéről – világ helyett – egy madzagra hurkolt, három águ vaspléh gyertyatartó lóg le, megtömvé három szál égő, garasos faggyú gyertyával; a színpad előrészén pedig szintén ilyen két gyertya küzd a világossággal, nem említvén, hogy a sűgőlyuktól jobbra és balra szintén néhány mécs vetekedik a háromágú luszterrel,⁷⁴ de melyet a láthatatlanság miatt bajos észrevenni. Az előfüggönyre holmi lantos emberek és meztelen dámák vannak festve, amennyire ezt a nagy árnyékban megkülönböztetjük.

Látunk azután a színpad előtt elnyúló, mélyen besüppedt helyen, egy hosszú padon, hét vagy nyolc cigánylegényt üldögélni, oly mélyen és olyan nagyon V betűszerű helyzetben, miszerint a földszinten, mely egyúttal páholy is, álló néző nem lát és hall egyebet, mint hét vagy nyolc hollófekete cigány parókat, néhány hegedűvonót, néhány erősebb trombita hangot és egy néha felfelbukkanó térdkalácsot. Az a gazdaságos van e dologban, hogy ezen zenészeknek faggyú gyertyára sincs szükségök, s hogy ők a sötétében is elmuzsikálnak, művészi szellemöknek keblökben égő szurokfáklyája által megvilágítatva. De ezen művészeket már nem mindenkor láthatja itt az ember. Vannak ugyanis esték, midőn Boka Károly bandájának más és jövedelmesebb működési cik-

lusa nyílik, s ekkor vagy üresen marad az orchestrum,⁷⁵ vagy más hasonnemű, de nem hasonértékű egyénnel pótoltatik. Vagy pedig hébe-korba' megtörténik az is, hogy színésűr szerfölrött megtöltetni reméltetik, s ekkor a szóban forgó besüppedt helybe is zártszékek alacsonyíttatnak le, honnan ha a működő színészeket nézi az ember, azoknak egyéb részét nem látja, mint fejeiket, úgy hogy egész illuminált⁷⁶ arcképgyűjteményt lát maga előtt mozogni. Már csak különössége miatt is érdekes!

Láttunk továbbá egy, a háromágú vilárt⁷⁷ körül folyó karzatot, és rajta zsúfolt publikumot, melynek tapsvihar és éljenordítások tekintetében, már az igaz, hogy párja nincs. Mintha, *hallgatás* helyett, mindig ebben gyakorolná magát a collegiumban. Volt már máskor is alkalmunk e karzatról szólni, nem akarunk itt a mondottak ismétlésébe esni; némi közelebb megisméltése végett azonban annyit mondunk csak, miképpen e galéria soha sem tapsolja meg a színész *játékát*, hanem szüntelen csak az elején állított és rajzolt *jellemre* fordítja kritikusi figyelmét. És ezért játszó a színész bár a legremekebbül, de játszó valami fondorkodó gazembert, többnyire irgalom nélkül kipisszegtetik, böggessel fogadtatik s kísértetik, s még örüljön, ha meg nem dobáltatik. Ellenben legyen a színész játéka bár a legbotránkozottabb, de képviseljen valami epedő, jámbor, becsületes árvát, azt azonnal magas pártfogásba rántja a karzat. Az ember azt gondolná, a természet együgyű gyermekeit, vagy az amerikai őserdők valamely ide vetődött népét látja maga felett, mégpedig oly közelségben, hogy szinte kezét foghat velök.

Elhagyjuk e színházat, mely csak lealacsonyítólag hat Debrecenre, s melyben a nagy cél: az ízlés- és erkölcs-nemesítés, fizikai és morális okoknál fogva, soha sem fog elérhető. Hisszük, hogy mi már terveztetik is, egy nagyszerűbb, és a világ legmagyarabb s nem is éppen a legszegényebb városához méltó színház néhány év múlva fog már a piac valamely szép helyén pompázni.

A Harmincados utca szögletén megállunk, s itt egyszerre négy utcába láthatunk be. Hátunk megett a *Harmincados utca*; balra a *Sz. Anna-utca*, melynek elején áll a kath. templom két tornyával

s órátlan óralapjaival; előttünk van a *Vargautcza*, ennek elején a kerületi táblaház, szintén olyan „semmit nem mondó kifejezésű”, mint a többi privát ház; jobbra tőlük van a rettegett *Sántaköz*, s ebbe befordulunk. Ezt alkalmasint azért nevezik így, mert hihetőleg sok ember sántult már meg benne örökre; fél is ettől sáros időben minden tapasztalt talyigás, s nem egy könnyen vetődik ide, hacsak kikerülheti valamiképpen.

A Sántaközből ismét a Piacutca alsó részébe érünk, melynek a sántaközzel szemközt levő oldalán a szintén feneketlensége miatt rettegett Miklós-utca hajlik be. Nem fog ártani, ha majd ez utcák sarkára fel lesz írandó neveik, mindezeknek jelentékenyebb s történetükből merített neveket adni. E vidéken láthatjuk egyszersmind a „Fehér ló” című fogadót, mely az itteni két fogadó között a leges-legkülönb. Ebben tartja szállását a népes *polgári* kaszinó, ennek termében adja báljait ezen kaszinó; továbbá a mindennemű mesterlegények és farsang utoljára a helybeli speculativ szellemű⁷⁸ cigányság.

Fölfelé haladunk most ismét a Piac-utcán. A Cegléd utca szögletén, a reform. kis templom előtt ásott artézi kúthoz érünk, mely egész nap el van foglalva vizet merítő lányok- és férfiakkal. Különösen az esti órákban állja azt sűrű néptömeg körül, s nem egynek kell gyakran óranegyedekig várakoznia, míg a sor reá kerül, mialatt természetesen folynak a vastag tréfák, hangos kurjantások és kacajok, s mindez a kút körül soha ki nem apadó sárban. Mert a víznek lefolyást nem csináltak, s a természet úgy segít magán, hogy a száraz földből örök sártengert képez.

Emlékeztetjük nyájas olvasóinkat, miképpen ez utazásunkat nyári szép délutáni időben kezdtük meg, a Nagyerdőből kiindulva. S míg az itt leirt városrészeket bebarangoltuk, s az illető helyeken elmondók megjegyzéseinket, az alatt mindig alább szállott a nap az itten véghetetlenül kiterjedt láthatáron, s a szép délután szép alkonyattá borult. Az est hirdetői: egy károgo, határtalan varjúsereg kering a város felett, majd leereszkedve a magasabb háztetőkre, majd ismét hangos suhogással felrepülve; füleinket ködként szemünk előtt lebegő szűnyogsereg dongja

körül; a munkások mindenfelől haza térnek; a kofák összerakják sátraikat, vállokra szedik katedráikat,⁷⁹ és szitanagyságú fejékeikben lassú lépésekkel hazafelé ballagnak. A kath. templom tornyán megkondul az estharang.

Amint ismét a városházhoz érünk, már csak két betyárt pillantunk meg előtte, kik talán valami vacsora reményében maradtak itt ekkorig. De már ők is távozni készülnek. Az idősbik botján feltápáskodik heverő helyéből; a mellette feküdt bután bámészkodó ripók⁸⁰ ösztönszerűleg utánozza mozdulatait, s amint az a menésre adja magát, ő is utána iramlik, s menés közben e párbeszédet hallgatják:

„Hol hál kend az éjjel, János bácsi?”

„Hol? Hát, ahol szoktam, mikor jó idő van – a tanyán.”

„Megálljon kend, János bácsi, én is kenddel megyek.”

„Siess hát no, hogy az Isten verjen meg.”

És mennek a „tanya” felé. Az est szép, menjünk mi is utánok e misteriosus⁸¹ helyre. A Német-utcán végig menvén, kiérünk a városból egy a Péterfiához hasonló farácsozatú kapun, mely mellett és kívül azon fa és kő sátorok városa terül el, melyben a négy országos vásár vendégei szoktak összegyülekezni; különben mindig üresen és használatlanul hevernek e számos boltok. Képzeltetni, mily kínos lehet sáros időben a városból idáig jutni, hol némely helyen övig kell az embernek a sárban gázolni.

Kiérünk a szabadba. Embereink jó előre haladtak, s egyszerre, mintha földbe sülyyedtek volna, eltűnnek szemeink elől. Tovább haladva, csakhamar oly látomány tűnik szemünkbe, melyet csak azért nem írunk le egész valóságban, minthogy ezt olvasóink gyöngéd érzetének megsértése nélkül nem tehetnők.

A szőlőskertbe vivő úton állapodunk meg, s innen balra tekintünk. E helyen hajdan valószínűleg nagy mélyedés volt, melynek betöltése végett régi időktől fogva ide hordatik a város egy részéből a trágya, úgy hogy most e helyen messze nyúló trágyahalomok és völgyek vonulnak el. Ezekben tanyáznak minden este éjjel azon szerencsétlenek, kiknek nappal néhány példányát a városház előtt volt alkalmuk látni. Itt, e trágya dohos rétegeiben ástak ma-

goknak fekhelyet, sőt egész kunyhókat, s e gödrökben biztosítják magokat az idő minden viszontagsága ellen.

Mintegy közepén e trágyamegyének, mélyebben a földben, bűzhödt, iszapos, fekete mocsár terjedt el; partján szárított trágyadarabokból rakott tűznek sűrű, bűdös füstje gomolyodik, lassan úszva tovább a végtelen síkon. A tűz rövid lángjait lassú rezgésben tükrözi vissza a barna mocsár, s körülötte ijesztő rémképekként ülnek a nyomornak ez elhagyott durva gyermekei, nappal szerzett holmi ennivalót főzögetve vagy sütögetve. Férfiak, nők és gyerekek ezek, korlátlan köztársaságban, s arcaikon az ínség, zabolátlan szenvedélyek s állati ösztön vad kifejezései ülnek. Ők az éjjel itt töltendik most is, mint máskor, hogy reggel ismét a városba térjenek nyomorult élelmök fölkeresésére.

BEFEJEZÉS

Melyben a jelen utazás bevégeztetik, s elmondatik, hogy Debrecennek csak csekély, de legnevezetesebb része volt az, melyet beutaztunk. Az utazási rajz írója egyszersmind szívesen meghívja tisztelt útitársait szerény lakába - egy szál pipára; az útitársnőktől pedig kénytelen ezennel fájdalmas búcsúját venni, s nekik tanácsul adni, hogy a képzeletnek azon ugrásával, mellyel Debrecenben termettek, teremjenek most ismét egyszerre kedves házi köreikben.

Ilyen volt hazánk egyik fővárosa az 1844-dik év nyarán Krisztus urunk születése után!

- 1 A Magyar Királyság legkisebb megyéje volt.
- 2 állam
- 3 „Látjátuk feleim szümtükkel, mik vogymuk: isa, por és homou vogymuk,” (Sorok a *Halotti beszédből*. BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Budapest, 1980, 47.)
- 4 Az első debreceni vasútvonalat Budapest és Debrecen között 1857-ben nyitották meg.
- 5 Az első újság 1843-ban indult Debrecen-Nagyvárad Értésítő címmel, s több mint ötven éven át megszakítás nélkül jelent meg.
- 6 „Nyújtod néki gyenge karodat, / Hadd vezéreljen tégedet”. (BERZSENYI Dániel, *Liljéhez*. <http://mek.oszk.hu/00600/00614/html/vers01.htm>)
- 7 Minósz, a krétai király kegyetlen sarcot követelt fia haláláért. Arra kötelezte Athént, hogy kilenc évenként hét ifjat és hét leányt küldjenek Krétára. A krétai királyné leányának szörnyszülött, félig bika alakú fia, Minótaurosz falta fel őket labirintusos barlangjában. Harmadszor került sor a rettenetes adóra, amikor Thészeusz királyfi is az áldozatok között volt. Meglátta őt a krétai királyleány, a szép Ariadné és egy gombolyag fonalat adott neki. Thészeusz a fonalat legombolyította, s miután megölte Minótauroszt, a fonál mentén megtalálta a kijáratot.
- 8 elkeseredés, kétségbeesés
- 9 Akik csak arra születtek, hogy kenyeret fogyasszanak. Idézet Horatius Levelek I. könyvének II. leveléből. A levelek magyarul a szöveg írásakor már két fordításban is olvashatók voltak, „Inni mohón ’s botorul, eszelős, rút rabja lótyónak...” (*Horatius levelei*, ford.: VIRÁG Benedek, Buda, 1815.); „Hogy fajtalan ebbé, ’s mocskos disznóvá lett...” (*Horatius levelei*, ford.: Kis János, Pest, 1833.)
- 10 Vincenc Priessnitz vizes terápiás módszere.
- 11 „Protestáns búcsúként”, „nagyerdei vendégeskedésként”, illetve a „debreceni cívisek nagyerdei, kálvinista búcsújaként” írják le azt a „búcsúhoz hasonló összejövetelet”, amelyet a debreceniek annak emlékére tartanak meg, hogy leányaikat itt mentették meg a váradi basa janicsárjaitól. (SZENDREY Ákos, *Adatok a magyar búcsújárás néprajzához*. 87. *Ethnographia*, 1940, LI., 87–90.; BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula, *Magyar néprajz*, Budapest, Corvina Kiadó, 1979, 101.)
- 12 cívis - cíva
- 13 terebélyes
- 14 kiváltképpen, különösképpen
- 15 divatmajmoló férfi, piperkőc
- 16 előkelő
- 17 „LAJOS. Hátha ma zöld frakkomat, csíkos nadrágomat, arany pettyezetett zsilémet és zsál nyakendőmet fogod látni. Aztán az én barkóm, kajla bajuszom s Gergely hegyesre pödrött kápláros bajusza... nye, nye muózse ellent állni, mint mondja a francia.” (SZILIGETI Ede, *Szökött katona*, Kilencedik jelenet. <http://mek.oszk.hu/05100/05183/05183.htm>) „Nye mozse”: nem lehet.

- 18 Jaquemar francia kesztyűgyárosról elnevezett finom, divatos kesztyű.
- 19 Francia vagy német szabású hosszabb felsőruhát (kaputot) hordtak a városi hivatal tisztviselői.
- 20 A mint látjuk, még csak az arszlánok által sem nagy figyelem fordítódik a grammatikára: mit szóljunk hát a tigrisekről? (Pákh Albert jegyzete)
- 21 úgy sejtem, úgy gondolom
- 22 Menedékhely a világ zaja elől, eredetileg Cicero nyaralóhelye.
- 23 Szulin község Szlovákiában. Ásványvízforrásának vize már a 19. században messze földön híres volt, szív- és gyomorbántalmak gyógyítására használták.
- 24 rossz minőségű, savanyú bor
- 25 más néven
- 26 Szállóige, jelentése: bármennyire örül is a magyar, mindig vegyül az örömébe némi bánat is. Bajza Józsefnek egyik borsdallából terjedt el: „Üssük össze kelyheinket, / Bennök égi tűz ragyog! / És vigadjunk ? a magyarnak / Vigadalmi nem nagyok: / Míg Mohácsnál nem csatázott / A félholdu büszke tar, / Vig volt addig, hajh azóta / Sírva vigad a magyar”. (BAJZA József, *Borének*. <http://mek.oszk.hu/00600/00603/00603.htm#53>)
- 27 Régi hosszsmérték, szövetek mérésénél használták. A kinyújtott kar hüvelykujja és a mellkas közti távolság.
- 28 Az elsőként és harmadikként említett Vörösmarty Mihály, a második Kisfaludy Sándor verse.
- 29 VÖRÖSMARTY Mihály, *Az ősz bajnok* (http://real.mtak.hu/28729/1/Aurora_1834.pdf)
- 30 A református kollégiumokban az elemi és a középső tanítói szint.
- 31 Kollégiumi viselet, amiben a diákok kimehettek a városba.
- 32 kivilágít
- 33 Vö. Johann Wolfgang von GOETHE, *A múzsafi*. „Erdőt, mezőt bejárva, / Nótámat dudorászva / Élem világomat, / Mértékben és ütemben / Úgy mozdul minden bennem, / Mint a parancsolat.” (*Goethe költeményei*, ford.: DÖCZY Lajos, Bp., 1905.; <http://mek.oszk.hu/07200/07217/07217.pdf>)
- 34 „Égi csendesség fedező homálya / Leng reád, ó szent Egyedülvalóság!” (BERZSENYI Dániel, *Magányosság*; <http://mek.oszk.hu/00600/00614/html/vers01.htm>)
- 35 keleti egykedvűség, közönyösség
- 36 accompagnement: kíséret
- 37 *Magyar népdal*. Közölte: ERDELYI János, *Népdalok és mondák (1. kötet)*, Pest, 1846, 211.
- 38 Megjelent: *Handabanda*, 1863. április 18. (I. évfolyam 15. szám)
- 39 A mondabeli király, Augiász igen piszkos, elhanyagolt istállója, amelyet csak Héraklész tudott kitisztítani.

- 40 helyesírás
- 41 nagybögő
- 42 Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango: az élőket hívogatom, a holtakat siratom, a villámokat megtöröm. Harangfelirat; egy középkori leoninus vers töredéke. Schiller *Lied von der Glocke* (Ének a harangról) című költeményének mottója. (https://books.google.hu/books?id=3xRjAgAAQBAJ&pg=PT98&lpg=PT98&dq=Schiller+%C3%89nek+a+harangr%C3%B3l&source=bl&ots=SihV_Jhb8P&sig=mDYoem5EW3w0iDMs9tloWla1eCY&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwiopsLM2lvNAhVLXhQKHaf0BhIQ6AEINTAF#v=onepage&q=Schiller%20%C3%89nek%20a%20harangr%C3%B3l&f=false)
- 43 járda
- 44 a járdát a kocsiúttól elválasztó facölöp
- 45 A 39. sz. magyar gyalogezred hadfogadó tartománya, egy lovasezred és „egy brigádás generál” állomásozott a városban.
- 46 ijesztő, torz
- 47 Tempel (német), temple (francia): szentély
- 48 Apollo római isten, a görög Apollón megfelelője, a gyógyítás, a vadászat, a művészetek istene.
- 49 Az ó-itáliai népek (szabinok, etruszkok és latinok) egyik istenségének a neve, a kézművesség és az ipar védője.
- 50 Apollón templomától nem messze található a Kasztalia-forrás. Akik jóslatért mentek Delphoiba, azoknak először ebben a forrásban kellett megmosniuk a kezüket és a fejüket. Ugyanis csak megtisztulva léphettek be Apollón szentélyébe. A forrás Apollón és a múzsák kedvenc tartózkodási helye is volt.
- 51 magtár
- 52 Nagyobb egyházi ünnepeken a gyülekezetekhez küldött kollégiumi diák, aki hitbeszédet tart és támogatást szerez.
- 53 Én vagyok az első.
- 54 Nagy Csatorna, Velence fő közlekedési útvonala, a város második legszelebb vízi útja.
- 55 Akinek nincs módja, az ne urizáljon, hanem alkalmazkodjék anyagi lehetőségeihez. E közmondást gyakran idézhették Debrecennel kapcsolatban. Vö. RIKOLTI Dávid, *Debreceni gyalogséták*, Hortobágy, 1862. ápr. 11. 17. szám.
- 56 Lehetetlenre senki sem kötelezhető.
- 57 Icee: régi úrmérték, kb. 8 dl.
- 58 Vízinövény, termését nyersen, sütvé, főzve, lisztként lepénybe-kásába téve fogyasztották.
- 59 Apró, sárga szilva, ami úton-útfélen terem.

- 60 „No hisz csupán ez kellene még!” (PETŐFI Sándor, *Javulási szándék*, <https://books.google.hu/books?id=usW5CwAAQBAJ&pg=PT214&lpg=PT214&dq=%22pet%C5%91fi+s%C3%A1ndor%22+no+hisz&source=bl&ots=TgyYmH6nGH&sig=RFikRbLSckOfHOMc0714uMxcKHE&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKewiWyYG24ZXNAhUFUhQKHYSmBPoQ6AEILjAD#v=onepage&q=%22pet%C5%91fi%20s%C3%A1ndor%22%20no%20hisz&f=false>)
- 61 művészi igényű festmény
- 62 vigadó épület
- 63 csöbörből vödörbe jutás
- 64 Náci: Ignác
- 65 Érzelgős udvarló, szoknyabetyár. (francia, Céladon), Urfé Honoré *Astrée* című idilljének hőse; átvitt értelemben epedő szerelmes.
- 66 Móricz Pál jó szándékú, de felületes újságírói ötlete (kitalációja), hogy Kossuth 1849-ben mulatózó kedvében lett volna, s hogy Boka Károly a kedvenc primása volt. Az állítást Bényei Mikós cáfolta *Kossuth Lajos és Debrecen* c. monográfiájában (Debrecen, 2003, 87. old.).
- 67 VÖRÖSMARTY Mihály, *Szép Ilonka* (<http://mek.oszk.hu/01100/01123/01123.htm>)
- 68 vis-a-vis: szemben álló; szemközt táncoló személy
- 69 szint
- 70 jól összekevert, zűrzavar, összevisszaság
- 71 klikk, érdekcsoportosulás
- 72 közönséges, azaz, tudniillik
- 73 Debrecenben nem mondják ceglédi utca, hanem egyszerűen cegléd-utca, hatvan-utca várad-utca, stb. Pesten is lehetne váczutca, , kecskemétutca, bécsutca, stb.: mert a váczi utca Vácon van, a vac-utca pedig Pesten vagy akárhol lehet. (Pákh Albert jegyzete)
- 74 csillár
- 75 a zenekar helye
- 76 kivilágított
- 77 csillár, gyertyatartó
- 78 számító
- 79 szék, emelvény
- 80 durván szemtelen
- 81 rejtélyes, titokzatos

„Ez az író tisztában volt magával és a világgal. Nem szerette a haszontalan beszédet. Ha írt, mindig volt mondanivalója; nagy célok lebegtek előtte és komoly feladatokat akart a tréfa és a szatíra örvé alatt megoldani.”

(Endrődi Sándor: Századunk magyar irodalma képekben)

PÁKH ALBERT KÉT ÉLETE

Lakner Lajos

Gyulai Pál, a kérlelhetetlenség hírében álló kritikus 1870 novemberében mentegetőzéssel kezdte Pákh Albertről tartott megemlékezését a Magyar Tudományos Akadémián. Azért érezte, hogy mentegetőznie kell, mert szerinte e helyen kizárólag az írói érdem számít, s „nem a baráti érzelmek, nem az egyéni szenvedések”.¹ Pákhra mint íróra azonban nem lehetett emlékezni, mert „az ifjú és nagyreményű humorista pályája hamar megszakad”.² Gyulai már 1847-ben Szász Károlynak írt egyik levelében világossá tette, hogy a kritikus tevékenység megkívánja ember és alkotó elválasztását, vagyis irodalmi művek értékelésekor csak az írói teljesítményt kell és szabad nézni: „Én szeretem megkülönböztetni az embert és literátort, s míg az elsőért mindent kész vagyok áldozni, mi csak tőlem telhetik, az utolsóhoz csak ott vagyok hű, hol meggyőződésemm engedi”.³ S bár voltak, akik kétségbe vonták Gyulai hűségét e kritikus ideálhoz, az akadémiai megemlékezés halogatásából arra következtethetünk, hogy ekkor tartotta magát fiatalkori elvéhez. Mert, bár Pákhot 1864-ben az Akadémia, 1865-ben pedig a Kisfaludy Társaság is tagjai közé választotta, mégis csak hiányzott az életmű. Végül Gyulai, igaz majd négyévi hezitálás után, vállalta, hogy emlékbeszédet mond egy, a pályáját be nem futó íróról, barátjáról, közös irodalmi vállalkozásaik társáról, Pákh Albertről.

A NAGYREMÉNYŰ ÍRÓJELÖLT

Pákh Albert 1823. március 11-én született a szepességi Rozsnyón. A város polgárai többségének lelkületét a 19. század közepére német műveltség és magyar hazafiság egysége jellemezte. A szepességi németeknél ugyanis a hazaszeretet nem olvadt egybe a dinasztikus hódolattal, így a 19. század első felében a németiség „a közös történeti tudattól egyre erősebben áthatva csatlakozott a magyar nemzeti mozgalomhoz”.⁴ Szerepe volt ebben annak is, hogy a szepességi világ a kulturális-nyelvi sokszínűség és együttélés különleges helye volt,⁵ s így „a közösségtudat legerősebb hullámvázai középette is megőrzi eredeti, feszültség nélküli, harmonikus egyensúlyt jelző tartalmát”.⁶ A magyar nemzeti törekvések támogatása ezért nem kívánta meg a lokálpatrióta és a német öntudat közti választást. A többség „hungarus” öntudatú volt. Hazájuknak érezték Magyarországot, de megtartották német kultúrájukat is. Nem véletlen, hogy Pákh Albert a soproni líceumban egyszerre volt tagja a Magyar és a Német Társaságnak, még ha figyelme főleg az előbbi munkájára irányult is.⁷

A család neve eredetileg Packh volt, s az írói pályára készülő ifjú a soproni tanulóévei idején változtatta Pákhra, mert magyarosabbnak érezte. Ugyanakkor természetesen szerepet játszott ebben az is, hogy a német közösség tagjai a magyar nyelv és kultúra elsajátításán keresztül látták biztosítottnak előbbre jutásukat. Ahogyan Pukánszky Béla is írja: „A polgárság legnagyobb része habozás nélkül magasabb iskolába küldi a fiait, akik ott úrrá, azaz magyarrá nevelődnek”.⁸ A szepességi németiség számára is, ahogyan Pákh Albert és testvéreinek életútja is mutatja, a nemzetfenntartó középosztályba emelkedés volt a cél. Ehhez pedig szükséges volt a magyar nyelv ismerete. A város német ajkú polgárai gyerekeiket nyaranta magyarul vidékre küldték nyelvet tanulni.⁹ Az *Egy nap egy instructor életéből* című novellájában szociológiai pontossággal írt a társadalmi mobilitás és a magyar nyelv elsajátítása közti összefüggésről. Írásának hőse egy nevelő, Sulc, aki „felföldi származású, ki még gyermekkorában hagyta el az ősi tűzhelyet, s a magyar szó megtanulása végett egy magyarosabb magyar városba küldetett (...) németül igen jól írt és beszélt, a magyar nyelvet kitűnő igyekezettel tanulta, s a hol lehetett, mindenütt ezen beszélt...”¹⁰

Az egész Pákh családot a magyar művelődés és a politikai törekvések támogatása jellemezte. 1849-ben apja olvasta föl gróf Csáky László főispán kérésére a függetlenségi nyilatkozatot, amiért 1850-ben megfosztották szuperintendensi hivatalától, 1852-ben pedig előbb halálra, majd kegyelemből várfogságra ítélték.¹¹ Károly öccse 1849-ben a szepességi önkéntesek csapatában harcolt, 1851-ben pedig egy forradalmi verséért várfogságra ítélték, s csak 1852 augusztusának végén szabadult az olműtzi börtönből. Talán Miklós testvére is részt vett a szabadságharcban. Ő ugyanis katonarvosként szolgált. 1852. július 27-i levelében Pákh Albert elkeseredetten számolt be Gyulai Pálnak a család szenvedéséről és saját tehetetlenségéről: „Nagyobb baj ennél szegény családom állapotja, mely reám függeszti szemeit s melyért éppen most semmit, de semmit nem tehetek, más részről a nyomorúságomat el kell előtte titkolnom. Apám 4 évi várfogságra van ítélve. Károly öcsém, a baka, 1 1/2 év óta ül sáncon s mit én tudom min.”¹² Úgy tűnik, hogy a család tagjai a szenvedések ellenére, vagy inkább épp ezért sikeresnek tarthatták beilleszkedésüket a magyar társadalomba. Kulturálisan és strukturálisan egyaránt asszimilálódtak. Kulturális alapon ugyanis már nem, vagy alig-alig voltak elkülöníthetők. Társadalmilag pedig „a korábban elkülönülő alsóbb szintű társadalmi egységből a közös interakciók szintjére” jutottak.¹³ Mégpedig elég magasra, hiszen vezető pozíciók betöltőiként komoly hatást gyakorolhattak a kulturális, gazdasági és társadalmi életre. Pákh Albertnek jelentős szerep jutott a magyar irodalmi törekvések támogatását és a magyar olvasóközönség fölnevelését célul tűző irodalmi lapok és sajtó működtetésében és irányításában. Úgy tűnik, a család tagjai közül leginkább az ő asszimilációja tekinthető teljesnek. Egész életét a magyar irodalomnak szentelte, sőt úgy látta, hogy a német kultúra a magyar nemzeti műveltség és a művelt nemzetiség megteremtését veszélyezteti: „szonyatos, mennyire visszaestünk a' németységbe itt in loco”.¹⁴ Testvérei a szepességi Iglón éltek és dolgoztak, így nem szakadtak el a helyi német kultúrától. Öccse, Károly háromévi nevelősködés után az iglói főgimnáziumnak tanára, majd igazgatója lett. Megírta a főgimnázium történetét, s több mint 1500 könyvvel gyarapította az iskola könyvtárát. 1908-ban alapítványt létesített a protestáns tanulók támogatására. A rendelkezésre álló

adatokból nem lehet megállapítani, hogy a támogatás összefüggésbe hozható-e azzal a törekvéssel, amely „a magyar nemzetiségi terjeszkedés akaratával a német nemzeti öntudatot állítja szembe”. Az azonban tény, hogy később „a német nacionalizmus legtevékenyebb élesztői (...) a protestáns értelmiségből kerülnek ki”.¹⁵ Az ösztöndíjat két testvéréről, Albertről és Lajosról nevezte el, akik egymástól nagyon különböző pályát futottak be. Pákh Lajos, Alberttel ellentétben, Károlyhoz hasonlóan nem Pesten találta meg boldogulását. A szepességi Iglón, vagyis szűkebb világában talált rá pályájára, s lett a közigazgatás szolgáloja. 1861-ben előbb városkapitányi tisztet töltött be, majd a város főjegyzője lett, s tagja volt a gimnázium iskolai tanácsának is. Pákh Albert egyik leveléből tudható, hogy bár ő is szerencsét próbált Pesten, azonban valamiért mégis hazament: „tavaly egyszerre csak eltűnik Pestről, nekem egy levelet hagyva hátra, melyben írja, hogy majd tudtomra adja, ha ott lesz, a hol lenni akar...”¹⁶ Pákh Albert viszont nem a szepességi kisvilágot választotta, hanem Pestet. S nem az anyagi boldogulás miatt. 1851-ben, amikor Gyulai Pált újra és újra Pestre hívta, arról számolt be neki, hogy ő és a hozzá hasonló értelmiség „csak úgy kuporogva tengünk”.¹⁷ Maradásának egyik oka az volt, hogy Pest volt az irodalmi és a szellemi élet központja, és ő magyar író akart lenni. Annak ellenére is, hogy tisztában volt az írói státusz és hivatás megítélésével. A *Magyar dolgok külföldön* című humoreszkjében a főhős ironikusan beszél a magyar írók híréről és tekintélyéről: „Magyarország, miért vagy te oly igéző! Magyar emberek, magyar írók, miért van nektek idegen földön is oly átkozottul szép híretek!”¹⁸ Pontosan tudta, hogy épp az ellenkezője igaz. Külföldön vagy semmit sem, vagy téves információkat, vagy nagyon keveset tudnak Magyarországról és a magyar irodalomról. Ugyanebben az írásában ugyanis a főszereplő beleun abba, hogy a magyarokról elterjedt tévhiteket eloszlassa: „de itt csak hamar elfáradtam a Magyarországról képzelt csodabogarak írtásában”.¹⁹ Másrészt azért maradt Pesten, mert csak itt volt társas élet, vagyis itt lehetett irodalmi-művészeti-politikai kérdésekről beszélgetni, vitatkozni, s ezek megoldása érdekében tenni valamit. 1853-ban Bérczy Károly író, költő, műfordító a szűken vett irodalmi témákat és a kritikairást célul tűző Szépirodalmi Lapok bukása kapcsán a következőket írta a vidéki szellemi állapotokról: „Azt is

csudáлом, hogy ötven előfizetőnk volt. Nem nekünk valók voltatok ti, s igen neveléses emberek vagytok ott a városban, ha azt hiszitek, hogy nálunk a provinciában tisztul az ízlés, s hogy általában itt egyébre is található vastag indolenciánál vagy még vastagabb szolidaritásnál...”²⁰ Mindez érthetővé teszi az irodalmi ambíciókat és a társas életet fontosnak tartó írójelölt választását.

Pákhban soproni tanulmányai idején ébredt föl az érdeklődés az irodalom iránt. Jelentős szerepe volt az 1793-ban alapított első hazai diákönképzőkör, a soproni Magyar Társaság megújításában. Kezdetben csak aktív tagja volt az önképzőkörnek, majd 1840-ben annak titkára lett. A Magyar Társaság fél évszázados évfordulójára írt dolgozatában a társaság által föl vállalt célt, a magyar nyelv művelését a nemzet boldogulásával hozta összefüggésbe. A nyelvművelés révén erősödik meg ugyanis a nemzeti öntudat, terjed a műveltség és teremődik egység a hon lakói között. Ez utóbbi azért érdemel különös figyelmet, mert arra enged következtetni, hogy Pákh is osztozott a korabeli liberális politikusaink elképzelésében, hogy „a szabadság és az ész érvényre jutása egyedül a magyar nemzetiség uralma által valósítható meg”.²¹ Kidolgozta az önképzőkör új alapszabályát.²² A legfontosabbnak egymás munkáinak szigorú, de lelkiismeretes és igazságos bírálatát tartotta. Szerkesztői ambíciójáról az általa 1841-ben indított *Szünórák* című kéziratos diáklap tanúskodik, ami azonban hamarosan meg is szűnt. 1843/44-ben Remete József lendítette fel a lapot, ami 35 számot ért meg.²³ A társaság üléssein rendszeresen fölolvasta verseit, melyek közül néhány a Magyar Társaság érdekműveiben fönmaradt.²⁴ Sopronban ismerkedett meg és kötött barátságot Petőfi Sándorral, akinek halála után meg szeretne volna írni az életrajzát. Azonban soha nem készült el vele, noha a szándék komolyságára következtethetünk abból, hogy a könyvet Székely Bertalannal szeretne volna illusztráltatni, aki el is készítette az illusztrációk vázlatait.²⁵

Jogi tanulmányait Debrecenben végezte, ahol egy jómódú polgárcsaládnál nevelősködött. Pákh és más szepességi fiatal emberek is azért választották tanulmányaik vagy joggyakorlatuk helyszínéül Debrecenre, mert a jogi pályára készülőknek szükségük volt a biztos magyar nyelvtudásra, ugyanis 1836-ban a magyar lett a bíróságok nyelve.²⁶

Házigazdája a szász nemzetiségű Schwarz Sámuel ügyvéd nagy műveltségű ember volt. 1846-ban részt vett a Debreceni Első Takarékpénztár alapításában, választmányi taggá választották, majd 1854-től elnök-vezérigazgatóként tevékenykedett.²⁷ A család nem pusztán nevelőt látott a szellemes fiatalemberben, hanem bevonták társasági életükbe is. Itt szerzett élményeit épp ezért aligha építhette be az *Egy nap egy instruktor életéből* című, már említett humoros írásába, amiben egy házi tanító egy napját örökítette meg. Az irodalmat szerető nevelő reggeltől kezdve arra készül, hogy elolvasson egy drámát. A család tagjainak nem a nevelő feladatai közé tartozó kérései (vigyen el egy levelet Daraby táblabíróhoz, nyírja le gazdája haját, másolja le egy per iratát, javítson meg egy megrepedt hordót a pincében) azonban folyton megakadályozzák benne, késő este pedig a fáradságtól már csak pár oldalra futotta erejéből.

Úgy tűnik, Pákhra nagy hatással volt Debrecen magyar szellemisége és polgárainak hazafias érzülete, mert a magyarságuk őrzése tekintetében és „nemzetiség dolgában” a külföldi elemekkel elárasztott Pest²⁸ elé helyezte. Épp ezt tartotta a város különös érdemének a debreceni Református Kollégium professzora, Sárvári Pál is, aki szerint Debrecenben még a német ember gyermeke sem tud németül.²⁹ S véleményével nem volt egyedül. A 19. század jelentős filozófusát, a magyar népdalok, mondák és népmesék gyűjtését szorgalmazó Erdélyi Jánost is a város magyarsága vonzotta ide: „Mikor a nemzetiség magas eszméje tisztább lőn agyamban, és Kassát, Pestet ismerém már, mily kevéssé magyarok, örökké csak Debrecent hallám dicsértetni az ellenkező jó oldalról, s én e nevezetessé lett várost még sohasem láthatám!”³⁰ Ugyanakkor épp az 1840-es években vált egyre érzékelhetőbbé, hogy ennek ára részben Debrecen városiasodásának elakadása volt. Megmaradtak ugyanis gazdaságának és társadalmának rendi-feudális elemei. Itt minden polgár elsősorban földművelő volt, s „a szoros értelemben vett hivatásuk csak mellékes” lehetett. Azonban nemcsak a gazdálkodási módot határozta meg a szokásszerűség, hanem a debreceni polgárok gondolkodását, mentalitását és világhoz való viszonyulását is.³¹ Erdélyi János leírása érzékletesen és szemléletesen örökítette meg ezt: „a város maga rendetlen, belcsín, polgáriasodási szín és szívesen fogadó és marasztaló külső nélkül; s ez oka aztán annak, hogy Debrecenben nincs

közszellem, mely a részeket harmóniás egésszé olvasztaná, s nevelné a lélek szükségleteit (...) s ez az oka még annak is, miért nevezi a világ Debrecen nagy falunak”.³² E mondatban mindaz benne van, amit a korabeli útleírások szóvá tettek, a városban élő vállalkozó szellemű polgárok pedig saját sorsukon keresztül tapasztaltak meg.³³ Főleg a társadalmi nyilvánosság és a társas élet hiányát. Pákh *Utazás Debrecenben* című humoros életképében is ezek a toposszá vált gondolatok köszönnek vissza. A városi séta során látott mindennapi életképeken keresztül mutatja meg a városiasodás hiányát, ami egyszerre volt városképi, szellemi-művelődési és társadalmi probléma. Városképi, mert Debrecen sokkal inkább falunak tetszett, mint városnak. Annak ellenére, hogy az 1830-as években megfigyelhető a város csinosodása, ahogyan erről a *Tudományos gyűjtemény* 1836. évi III. kötetében Vári Szabó Sámuel *Honi részleges rajzolatok* című írásában olvashatunk: „Az utzái szemlátomást tsinosodnak, pallérozódnak, — az épületek felébb vitetnek, a’ tserép zsindey igen veres, ’s az új épületek ezután mind ezzel fedetnek. Igen szép kivált a’ hosszú széles piatz és ez nyárutó ’s őszelőjén rakva van leginkább görög dinnyével. Nevelik a’ kiil város díszét a’ Bétsi, Pozsonyi és Pesti nagy kereskedők raktárai, bizonyos épületei.”³⁴ Hogy mégis egy nagy falunak látszott, annak minden bizonytal a kővel nem burkolt, sáros és szemetes utcakép volt az oka. A korabeli útleírások sárról, a sárban tengelyig süllyedt kocsiokról és szemetes, koszos utcákról, bűzlő csatornákról tudósítják az olvasókat: „Az utca úgy van most, mint ezelőtt isten tudja hány esztendővel, természetes állapotban, kivévén azt a néhány berostélyozott gödröt kellő közepén, melyet veremnek is lehetne gondolni, pedig csatornák a víz vagy inkább a habarék lefolyására, és kivévén a gyalogutakat vagy fajtárdákat kétoldalt, milyeneket én itt láttam először, de hála istennek, hogy nem esős időben, mert rajtok kitegegetni nem öröm”.³⁵ Szellemi-művelődési probléma is volt, hiszen a 19. század közepén polgárai többségéből hiányzott a kortárs irodalom, művészet, a közélet és az idegen világok iránti érdeklődés. Uthalhatunk itt Csokonai debreceni befogadásának történetére, Kiss Bálint festő sanyarú sorsára, Péczely József irodalmi és nevelői törekvéseinek kudarcára, vagy épp a költői hivatás és az önálló világot teremtő költészet helyi megítélésére.³⁶ Ez utóbbit

Erdélyi János is szóvá tette. Debrecen városiasításán gondolkodva a következő humoros, ugyanakkor egyben keserű sorokkal zárta le töprengését: „No, de nem beszélek ily országos és talán némelyek szerint kezem vagy inkább eszem ügyébe nem eső tárgyról; és csak azért sem, mert Debrecenben a köznép igen sajátságos lényt képzel oly embernek, aki »poétás«, én pedig szintén írtam verseket”.³⁷ Hogy mit gondolt Debrecenben a köznép a költőről, kiderül a *Pesti Divatlap* Jövevény jelzésű munkatársának tudósításából. A tudósító Csokonai síremléke után érdeklődött, mert a városba érkező irodalmárokhoz hasonlóan ő is fontosnak tartotta fölkeresni a költő sírját: „– Nem tudja kend, merre van itt Csokonay síremléke? – Talán az építáfiuma, uram? – Igen. (...) ugy-e derék ember volt az a Csokonay? – Nem volt az ember uram – hanem poéta.”³⁸ E párbeszédben két mozzanatra érdemes fölfigyelni. Az egyik: az utas Csokonai síremlékét, vagyis a költőre emlékeztető jelet kereste, míg a sertéspásztor csak a sírfeliratos, gazzal benőtt vasgúlára gondolt. A másik: Debrecenben Csokonai életmódja és viselkedése egyszerűen értelmezhetetlen volt. A költői életforma, a mindennapi és a költői világ közti átmenet a város polgárainak értelmezési horizontján kívül esett. Még a műveltek esetében is. A város értelmisége közül is csak nagyon kevesek értették meg ugyanis, mit jelent, hogy Csokonai a költői hivatás mentén gondolta el életét. Útirajzában Erdélyi felemlíti még, hogy nincs a színháznak és a kaszinónak önálló épülete, ami a pallérozódást elősegítő társas élet hiányára utal. Végül társadalmi kérdésnek tekinthető a városiasodás elmaradása, ugyanis az aktív köz- és társasági élet hiánya Debrecen polgárainak életét a mindennapok világába zárta be. Olyan világba, ahol nem volt helye vágyaknak, álmoknak és a világi dolgok csábításának. Épp ezért Erdélyi is, bár nem szomorú, de zárt, egyhangú és mindenféle izgalmaktól mentes életet látott elrendelve a debreceni lányok számára: „egyforma, de nem örömtelen házi életben fognak ők maradni és virulni, nem veszélyeztetve keblök egységét a nagy és divatvilág ezer alakú csábjai közt, melyek csak ingerlik a szemet és a szívet, de soha be nem töltik”.³⁹ Ugyanezt a bezárkózásra kényszerítettséget tapasztalta a fiatal emberek esetében is, akik tanulmányaik és idegen világok megismerése után visszatérnek a városba: „A fiatal ember, ki politikai izgatások eszméivel tér vissza Debrecenbe, azon veszi

magát észre, hogy nincs ideje affélékre, mert a tanyán dolga van”.⁴⁰ Bár Erdélyi többször kifejtette, hogy mindezek ellenére szereti Debrecent, tapasztalataiból végül mégis az alábbi következtetést vont le: „Debrecennek semmire sincs oly szüksége, mint szellemi szükségre, s ehhez idő kell, vajha megjött volna e városnak az!”⁴¹ Így látta ezt Pákh is, aki mindennapi életképeken át ragadta meg a város Erdélyi által is érzékelt kettős arculatát. Találónan írta róla az erdélyi regényíró és kritikus, Kuncz Aladár: „Ami a romantikába belebolondult íróársainak jelentéktelen, banális és hétköznapi volt, abban találta meg ő a legjobb témáit, s míg azok a legszínesebb tárgyat is csak unalmas, közhelyes novellákban tudták feldolgozni, addig ő a színtelen, mindennapinak látszó témákat átítatta írói talentumának ezer színével és ragyogásával”.⁴² Mindehhez fontos hozzátenni, hogy a humor, ami minden írásában megfigyelhető, nem csorbítja intellektuális tisztánlátását és illúziómentes ítélkező képességét.

Alig múlt húszéves, amikor 1845-ben Pestre került. Könnyen bekapcsolódott a város szellemi-irodalmi életébe, hiszen az *Életképek*ben közölt satirikus írásai miatt várakozással tekintettek az ifjú íróra. E lapban jelentek meg 1844 októberében az *Egy nap egy instruktor életéből*, 1845 januárjában pedig *Utazás Debrecenben* c. írásai. Írónak készült. Ezért bár letette az ügyvédi vizsgát, de nem jogi pályán helyezkedett el, hanem a Pesti Hírlap tárcaírója lett. Az újságnak annál is inkább szüksége volt a jó tollú, könnyed stílusban és közérthetően író Pákhra, mert az előző év júniusában távozott Kossuth Lajos a főszerkesztői székéből. Az 1841 januárjában még csak hatvan olvasót maga mögött tudó lap iránt egy fél év múlva már ötezren érdeklődtek, s hamarosan a legnépszerűbb napilappá vált. Részben Kossuth ellenzéki eszméinek hatására, részben pedig, mert az első modern szellemű újság volt. Sokszínű és sokféle érdeklődést kielégítő rovatokból állt, a társadalom minden rétegéhez szerettek volna szólani. Amikor Pákh a laphoz került, a szerkesztőknek Kossuth távozása miatt épp kisebb népszerűségvesztéssel kellett megbirkózniuk. Abban, hogy a Pesti Hírlap egészen az 1848. decemberi betiltásáig a legnépszerűbb újság lehetett, jelentős szerepe volt a nyugati országok újságírását jól ismerő szerkesztő, Csengery Antal mellett Pákh Albertnek is, aki Kaján Ábel álnéven a napi érdekes eseményekről írt. Gyulai Pál szerint a lap Újdonság rovata soha nem volt annyira

olvasott, mint Pákh idején.⁴³ Riportjai, beszámolóí legalább annyira vonzótták az olvasókat, mint a Kossuth által meghonosított vezércikkek. Ennek egyik oka szóvirágokkal szakító egyszerű stílusa volt. Minden bizonnyal azért is hívták az újsághoz, mert a szerkesztő a hagyományos, körmondatos mondatszerkesztés helyett a könnyedebb, francia írásmódot kívánta meg a lap munkatársaitól. Joggal méltathatta életrajzírója, hogy Pákh, aki cikkeiben a mindennapi beszédhez közelítette a nyelvet, jelentős mértékben hozzájárult a hírlapi írásstílus megreformálásához és egyben az olvasó közönség kineveléséhez. Józan humora pedig még élvezetesebbé tette írásait.⁴⁴ S ami talán a legfontosabb: a mindennapi életből vette témáit, ezért aztán joggal érezhették úgy az olvasók, hogy a tárcák róluk is szólnak, pontosabban arról a világról, amiben élnek. Főleg a magyar nemzet ügyét érintő kérdéseket tűzte a tollára. Éppúgy kigúnyolta a túlbuzgó nemzetieskedőket, mint a lagymatag hazafiakat, vagy a német civilizátori dölyföt. Minden bizonnyal azért, mert szépségi németként egyszerre volt otthon a két világban. Tisztában volt a magyar kultúra megteremtésének és terjesztésének a nehézségeivel, a műveltségbeli elmaradottsággal és a művelt közönség hiányával. Nem véletlen, hogy az 1840-es évek közepén még arról vitáztak, milyen hosszú írásokat és kritikákat érdemes a divatlapokban megjelentetni, melyeket még elolvas a közönség.⁴⁵ Ugyanakkor ismerhette a német civilizátori gőgöt is, mely szerint mindaz, ami Magyarországon kultúrának mondható, „idegen, nagyrészt németektől meghonosított ültetvény”.⁴⁶ Talán a kultúraközisége miatt volt képes a józanságra. A mérlegelés híve volt már ekkor, ahogyan később is, amikor a magyar irodalom állapotának javítását a túlzásoktól mentes, józan kritikustól várta: „Az irodalmunkban általános határozatlanság megérdemelne még egy pár erősebb, világosabb odaszólást. Egy részről az a föltétlen sallangteljes bámulás, más részről az a kíméletlen pálcatörés. A józan nézeteknek nincs iránya...”⁴⁷ A józansággal rokon tárgyilagosság jellemezte írásait is. Minden bizonnyal ezért van, hogy Gyulai szerint „Oly hűséges rajzát adja az akkori fővárosi életnek, melynél tökéletesebbet egy histograph (történész) sem nyújthat”.⁴⁸ Mindehhez fontos hozzátenni, hogy az újságírói pozíciót, amit betöltött, egyáltalán nem tekinthette vágyai netovábbjának. Minden bizonnyal saját korábbi tapasztalata alapján írta meg vélemény-

nyét e pozícióról Gyulai Pálnak, aki segédszerkesztőként szeretett volna elhelyezkedni. Pákh csak átmeneti állapotként, a cél eléréséhez segítő eszközként tekintett az újdonsz pozíciójára. Egyrészt járomként írta le, aminél „lélekölőbb munkát” nem ismer, másrészt azt javasolta a barátjának, hogy „tekintse (...) az újdonszatot eszköznek nagyobb cél elérésére”,⁴⁹ vagyis használja ugródeszkeként. Szerinte az újdonszként megszerzett népszerűség arra jó, hogy a tehetséges és az ambiciózus kezdő magyar író megszerezhesse az ismertséget és így jogot az irodalomba való belépésre. Az újságírásban elért siker és tekintély tehát egyrészt lehetővé teszi, hogy az íráság végre nálunk is hivatás lehessen, s ne „örökké pataki és kecskeméti diákok”⁵⁰ munkái jelentsék a magyar irodalmat, másrészt a megszerzett tekintély lehetőséget teremt arra is, hogy az olvasók, a „nadrágos emberek”⁵¹ ne csak a külföldi, hanem a magyar írókat is tiszteljék és olvassák. Mindezek alapján joggal gondolhatjuk tehát, hogy Pákh csak átmenetinek tekintette újságírói szerepét, többre és másra vágyott, s egyben azon törekvése is tetten érhető itt, ami egész életében meghatározta cselekedeteit: minél több olvasót és hívet szerezni a magyar irodalomnak. Ez annál is fontosabb volt a számára, mert Világos után nagy teret nyertek a nemzeti érzelmekre ható, a nemzet dicső napjait bemutató és egyéb üzleti célú irodalmi vállalkozások, míg Pákh és köre, a józan fölmérést sürgette, valamint a társas élet és a nemzeti jellemet formáló irodalmi fórumok megteremtésén fáradozott, az olvasók hiányával küszködött.⁵²

Mindezek után nem véletlen, hogy 1846 közepén egyik szervezője, majd jegyzője volt a Tízek Társasága körének. Megfogadták, egy éven keresztül egyetlen idegen tulajdonú lapba se dolgoznak, hogy megmutathassák a magyar irodalom életképességét. Bojkottjuk leginkább az *Életképeket* érintette, amiben egyaránt megjelentek irodalomelméleti fejtegetések, történettudományi ismertetések és szépirodalmi alkotások. A lap „történetileg és ízlésbelileg különböző felfogások egyidejű jelenlétét mutatja”.⁵³ Nemcsak tematikailag volt ugyanis vegyes, hanem a szerzők nézetei tekintetében is. Az „egymással ellentétes vagy erősen különböző vélemények közlése”⁵⁴ jellemezte. A lapban megjelenő cikkek támogathattak bármilyen felfogást vagy irányt, de nem lehettek politikai, lázító célzatúak, csak oktatók, ismeretterjesztők. Frankenburg

Adolf szerkesztő, aki tisztában volt a társaság tagjainak egyre növekvő népszerűségével, munkatársul hívta meg őket. 1847 júliusától a Tízek Társasága egyik meghatározó tagja, Jókai Mór lett a lap szerkesztője, aki „hitet tett az ellen a kritika ellen, amely vizsgálat közben »tönkre silányítja« a művészetet”. Talán e kritikaellenességnek is köszönhető, hogy az Életképekben megjelent írások színvonala ekkortól mind esztétikai, mint poétikai szempontból hanyatlott.⁵⁵ A vezérszavak a fiatal és a szenvedély voltak, s elutasítottak mindent, ami korlátozó. Ahogyan a lap kritikai szemléletét leginkább meghatározó Sükői Károly írta: „Mi a legújabb kor gyermekei vagyunk és szeretjük azt bűneiben is”, „mi nem akarjuk a szenvedélyt mint valami rakoncátlan ebet pórázra fűzni”.⁵⁶ E szellemi közeg Pákh számára is fordulatot jelenthetett volna, mert még inkább tér nyílt az irodalmi ambícióinak.

Annál is inkább reménye lehetett erre, mert sorra írta a társadalmi élet visszasságait kigúnyoló és számára népszerűséget szerző életképeit. Az *Egy városi írnok szerelme* című életképében a „mesterségesen felizgatott, sátoros ünnepszerű, rendkívüli szívállapotokat”⁵⁷ gúnyolta ki. A történet hőse egy egyszerű városi írnok, akinek egyetlen hibája van, hogy túlságosan érzelgős és állandóan szerelembe bonyolódik. A *sipládás fia és a sipládás fiának az apja* című írásában Kertbeny Károly és törekvése lett a gúny tárgya. 1846-ban Kertbeny, akinek eredeti neve Maria Anton Josef Benkert volt, egy könyvsorozatot tervezett *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn* címmel, melynek egyik célja volt szakítani azzal a dilemmával, hogy a magukat magyarnak tartó, de németül beszélő németeknek asszimilálódni kell-e vagy inkább a németiségüket hangsúlyozni. Kertbeny szerint sem az önmaguk és hagyományaik feladását jelentő beolvadás, sem a különállás nem megoldás, helyette „német-magyar”-nak⁵⁸ kell lenni. Ez az irodalomban azt jelentette, hogy meg kell teremteni a német nyelvű, esetleg német lelkű, de jellegzetesen magyarországi irodalmat. Pákh ezt gúnyolta ki. Kezdvé a furcsán magyarosított névvel, Kertbeny különös ruházatkodásán át a hibás magyar beszédéig. Pákh minden bizonnyal Kertbenyben és munkásságában a németiség nemzeti öntudata megerősödésének és a magyarságtól való elkülönülésének a veszélyét láthatta, de a különbség akár a kulturális fölény jeleként is értelmezhető volt. A Kertbenyt jelképező

alak művészete ugyanis „csaknem kizárólagos szabadalma az idegen földekről bevándorolt, keresztülkasul ihletett, de még keresztülkasulabban éhezett külföldi nobilitásoknak”.⁵⁹ Alig pár sorral lejjebb újra karakterének és műveltségének idegenségét hangsúlyozta: „Másképen azt attól várni nem is lehetett, ki az egyetemes világirodalmat és művészetet bírta átkarolni”.⁶⁰ Végül pedig művészetét nem a magyar, hanem a német irodalom részének tekintette: „írójából még mindenestre a nagy Germania irodalmi kutágasa válandik”.⁶¹ Sajnálatos módon azt nem vette figyelembe, hogy az évkönyv célja az is volt, hogy bővítse a külföld hazánkkal kapcsolatos ismereteit, pontosabban fölszámolja a tudatlanságot, ami Magyarországgal kapcsolatban az akkori nyugat-európai polgárokat jellemezte. Noha egy évvel később a *Magyar dolgok külföldön* című, már idézett humoreszkjében maga is a külföldi polgárok magyarországi állapotokról való tájékozatlanságáról panaszkodott. A *fiatal óriás* című humoreszkjében irodalmi kérdést, a magyar regények és novellák dagályos stílusát és hajmeresztő, a mindennapi élettől távoli témaválasztását állította pellengérré. Egy ezekhez hasonló képtelenségekkel teli novellát írt, hogy nevetségessé téve ellehetetlenítse az ilyen műveket.

A népszerűsége táplálta remények és az írói pályájával kapcsolatos várakozások azonban elenyésztek. 1847-ben ugyanis súlyos betegség támadta meg, mely életrajzírói szerint a rossz orvosi kezelés következtében végzetessé lett. A huszonnégy éves fiatalember annak a reményével búcsúzott olvasóitól, hogy a németországi gyógyfürdőből, Laabból három hónap múlva gyógyultán tér vissza. A három hónapból azonban három év lett. S ettől kezdve nem a szavak, hanem a betegség uralása lett élete fő célja és a mindennapjait meghatározó tevékenység. Jókai 1897-ben így emlékezett Pákh gyógykezelés utáni hazaérkezéséről: „Mikor 1850-ben visszakerült, ott feküdt (mert lábán nem tudott jönni) előttünk egy összetört roncs, alakjából kitorzított arccal, gyérült hajjal és szakállal; – csak a szelleme nem volt megbénulva. Arról lehetett még ráismerni.”⁶² Gyulai ennél rosszabbnak látta Pákh állapotát. Úgy vélte, nemcsak az egészségét veszítette el, hanem ambícióját is, és kissé rest ember lett belőle: „elméncedik a nyomorúságos irodalom felett, melyben Vahot Imrék, Atádiak, Vas Gerebenek, Bulyovszkyak

és Szilágyiak lábatlankodnak”.⁶³ Gyulai a könnyű népszerűsége törekvő és a ponyvairodalommal szembeni harcban számított volna Pákra, aki-ről tudta, hogy a minőségi irodalom híve, de eközben tisztában van azzal is, hogy ekkor egyszerre kell megfelelni a magas esztétikai elvárásoknak és az érthetőségnek.

FÁJDALMAS BETEGSÉG ÉS SZERKESZTŐI SIKER

Pákh élete tehát ettől kezdve a betegség elleni küzdelemmel telt. Mivel 1847 júliusától 1850-ig a Bécs közeli Laab-féle gyógyintézetben kezelték, így csak a hírekből értesülhetett a forradalomról és a szabadságharcról. Ekkor még senki nem tudhatta, hogy e távollétnek jelentős szerepe lesz pályája alakulásában. A kortársak közül sokan úgy látták és ezekre hagyatkozva néha még ma is úgy tartják, hogy a betegség miatt veszítette el kedvét az írás iránt. Azonban letargiája csak időleges lehetett, mert már 1851-ben lapalapítási terveiről levelezett Gyulaival, sőt a pesti irodalmi életről szóló beszámolójában arról is írt, hogy irodalmi programmal rendelkezik: „Máskor majd bővebben közlöm önnek programomat, s akarom hinni: programunkat”.⁶⁴ Gyulai, aki mint láttuk kezdetben maga is hitevesztettnek látta Pákhot, ekkor már épp e tervére és ambíciójára hivatkozva biztatta az irodalmi-szellemi életbe való aktív részvételre: „Miért tétovázik? Miért vonul el? Ha már nem akar – mi elég kár – önálló vállalatot kezdeni, miért nem hallatja a Pesti Naplóban magát többször? (...) Hjába mondja ön, hogy nincs ambíciója. Van az, amennyi kell s olyan, aminőre éppen szükség van”.⁶⁵ Az előző sorok arra engednek következtetni, hogy Pákh a hazatérése után valóban ambíció nélkülinek érezhette magát. Ugyanakkor idézett leveleiből arra is következtethetünk, hogy bizonytalanságának leginkább az lehetett az oka, hogy a háromévi távollét után egy teljesen más Magyarországra és más irodalmi-szellemi életbe érkezett vissza, mint amikor elment. Az 1850-es évek elején már nem a szenvedély és a korlátok tagadása, hanem „a közönségi irodalom váratlan felvirágzása tartotta izgalomban a jobb írókat”.⁶⁶ A kritikaelenességet, ami a szűkebb társasága tagjainak többségét jellemezte, a kritika iránti igény váltotta föl. A legsürgősebb feladatnak [ugyanis]

egy olyan szépirodalmi és kritikai lap életre hívását tartották, amely el-
lensúlyt képezhet az elvtelen pajtáskodó irodalommal szemben”.⁶⁷ 1849
végétől a piacot elárasztották a nemzeti érzelmekre apelláló és a jól
eladhatóságra számító könyvek, melyek a nemzet küzdelmének dicső
pillanatairól szóltak. Gyulai és Pákh azonban sokkal fontosabbnak tar-
tották önismeretre nevelni a nemzetet. Mindezekon túl az is elbizony-
talaníthatta, hogy szembesülnie kellett a vele szembeni elvárásokkal.
Körükben ugyanis alig volt olyan személy, akinek lapalapítási kérelme
sikeres lehetett volna. A szerkesztői megbízásnál, a lapengedély meg-
adásánál döntő szerepet játszott a politikai megbízhatóság. S mivel
Pákh a forradalmi és szabadságharcos eseményekben nem tudott részt
venni, ezért neve, fedhetetlensége garanciát jelenthetett a megbízható-
ságra. Ahogyan Jókai Mór is írta: „az egy Nagy Ignácson kívül, a’ kinek
már volt egy napilapja, valamennyi más író kompromitálva volt, pedig
felelős szerkesztő csak kvalifikált író lehetett, ki ártatlan is hozzá, mint
egy hajadon”.⁶⁸ 1851-ig a lap- és könyvkiadás a katonaság hatáskörébe
tartozott, ekkortól azonban a polgári közigazgatáshoz került, ami sokkal
szigorúbbá tette a sajtó felügyeletét. Míg 1849 végén és 1850-ben köny-
nyen jelenhettek meg a szabadságharcra és a forradalomra emlékező és
dicsőítő kiadványok, addig az 1851-től bevezetett cenzúra véget vetett
az ilyen művek megjelenésének.⁶⁹

Pákh tehát hazatérve az újjászerveződő irodalom és társadalmi
élet középpontjában találta magát. Főleg Gyulai Pál közvetítette felé
az elvárásokat, ami lényegében azt jelentette, hogy Pákh személyén
keresztül Petőfi nemzedékét kívánta az újjászerveződő irodalmi és tár-
sas élet irányítójául: „Jövendőt készíteni a feladat, jövendőt az iroda-
lomnak, jelent a közönségnek, hogy ne essék kétségbe a jövendő fölül:
Önnek múlt és jelen körülményei olyanok, hogy legsikeresebben gyűjt-
heti maga körül az erre használható elemeket”.⁷⁰ Így aztán nem véletlen,
hogy a szerveződő irodalmi Deák-párt a lakásán szerveződött: „Az ő elég
tágas, két nagy szobából álló szállása, melyet Gyulaival osztott meg, volt
egyszersmind ezen irodalmi párt szokott gyűlésezési helye”.⁷¹

Szerkesztőként először az *Újabb kori ismeretek tárá*nál tűnt
fel. Ennek célja, ahogyan a cím is utal rá, az ismeretek terjesztése és
a műveltség színvonalának emelése volt, mert enélkül nincs irodalom.

Ugyanis művelődés iránti igények nélkül nincs olvasóközönség, ami fenn tudná tartani. Ezért írt a Brassai Sámuel által szerkesztett, gyerekeknek szóló lapba, a *Fiatalság Barátságába* is. Az újság igyekezett a magyar nyelvet és a nemzeti öntudatot ápolni. Pákh azért támogatta a szerkesztőt, mert a céljával egyet értett: „Érdeket gerjeszteni (...) a műveltség és ennek eszközei, a könyvek iránt”.⁷² Brassai lapjába az irodalmat fenntartó és az írókat inspiráló olvasóközönség kinevelése érdekében írt: „Azt tartom, emelnünk kell ezt a’ lapot ’s terjeszteni. Ha egyszer a gyermek is olvasni kezd ebben az országban, könnyen megtörténhetik, hogy akkor majd az apja, nagyapja, ’s nagybátyja is rá keseredik”.⁷³ Egyik, Tompa Mihálynak küldött leveléből az is tudható, hogy a lexikkal a nemzeti öntudatot növelni, a nemzeti jellemet pedig nevelni akarta. A nemzeti panteon létrehozásának a lehetőségét látta meg ugyanis a kiadványban. A nemzet nagyjaira emlékeztető csarnok emelése hosszú ideje célja volt a magyar kulturális törekvéseknek, épp úgy a múzeumoknak, mint a képzőművészeknek vagy az irodalmároknak. Pákh maga is így tekintett az általa szerkesztett lexikonra. 1854 februárjában ugyanis azzal igyekezett meggyőzni Tompa Mihályt, hogy küldje el „életírási adatait”, mert „vétek volna el nem fogadnod a’ vakablakot abban a’ pantheonban, mellyet én építgetek”. Pár sorral előbb pedig a Wallhallára hivatkozott, amit I. Lajos bajor király építtetett föl. Az 1842-ben felavatott Walhalla emlékhely volt, ahol az uralkodó szobrok és emléktáblák segítségével akarta meghatározni, mi érdemes az emlékezetre. A Walhalla azért épült, írta lelkesen, „hogy a Német németebbül lépjen ki belőle, jobban mint ahogy belépett”.⁷⁴ Pákh célja is a nemzeti emlékezet helyének megalkotása volt. Talán nem véletlen, hogy a cenzúra néha száznál is több „nyomtatott lapot” törölt a kötetekből. A negyedikből például 108-at, amit aztán pótolnia kellett. Ez azonban nem szegte Pákh kedvét. A cenzor törlése után ugyanis így írt Gyulai Pálnak: „különben egy percig sem estem kétségbe magam fölött (...) kedélyem s satyri bájmosolyaim, gondtalan felbámulásaim a plafonra, még mindig agyonverhetetlenek”.⁷⁵

A betegség sem akadályozta meg tehát a munkában. Pedig épp az említett kötet szerkesztése közben erősödött föl a betegsége: „április eleje óta – valami 8 napi megszakítást kivéve – folytonosan az ágyat

nyomom s még most sincs kilátásom, mikor kelek fel. Jobb lábam oda van. Jobb kezem sem ér semmit. Volt olyan hetem többször, hogy diktálás nélkül meg nem élhettem”.⁷⁶ Képes volt tehát arra, hogy a szenvedés és a fájdalom ellenére is elvégezze, amit úgy érzett, el kell végeznie. Elhivatottsága erősebb volt mint betegsége. Talán igaza van Gyulai Pálnak, aki „a szerkesztő szakadatlan munkásságában (...) egy fejlődésében megakadályozott író (...) elhagyatottság és tétlenség”⁷⁷ elleni küzdelmét látta. Számomra azonban inkább annak az embernek a küzdelmét jelenti, aki a mindennapi gondok-bajok közepette is hasznosnak és értelmesnek szerette volna tudni az életét, aki úgy szerette volna pályáját megfutni, hogy elmondhassa, nem élt hiába. Minden bizonnyal nem pusztán a magány elleni gyógyszerként vállalta el a Nemzeti Casino könyvtárnok feladatát sem. Már 1850-ben elhatározták a könyvek szakszerű lajstromozását és annak kiadását. A rendezés elveit Tóth Lőrinc, a Magyar Tudományos Akadémia és Kaszinó rendes tagja dolgozta ki, a munkát azonban Pákh végezte el, alakította ki a könyvtári rendet, s tette használhatóvá a könyvtárat.⁷⁸ 1852-ben elkészítette a *Kalauz a Nemzeti Casino könyvtárához* című katalógusát. Előszavában nem kis büszkeséggel írta, hogy ezzel az alapító, Széchenyi István eredeti célja teljesült, aki 338 kötetből álló gyűjteményét használatra adta át a Nemzeti Kaszinó számára: „Alulírott szerencsésnek érzi magát, a rendezési, osztályozási munka bevégezte után, e lajstrom közrebocsátása által (...) a Nemzeti Casino könyvtára (...) eredeti céljához visszavezettség”.⁷⁹ Ugyanakkor a kaszinóbeli szellemi állapotokról és a tagok nevelésének szükségéről tanúskodik Gyulainak írt egyik levele. Elkeseredetten számolt be a könyvtári gyűlésről, „melynek sok mindenféle dologról kellett volna értekeznie, azonban – ilyen az emberiség! – egy egyetemi tanár kezdeményezése után leginkább efelett folyt a vitatkozás, hogy micsoda disznóság volt megint: a budapesti bordélyokat sorra betiltani...” A férfiúi természettel számot vetve kellett rendeznie, osztályoznia a könyveket és használhatóvá tenni a könyvtárat. Tűróképességéről és elhivatottságának magas fokáról tanúskodnak a beszámoló későbbi sorai: „Ágyban heverve, térdemen írom e sorokat”.⁸⁰

1853-ban Gyulai Pállal közösen megindítottak egy irodalomkritikai lapot, a *Szépirodalmi Lapokat*. Korábban már utaltam kettőjük levelezésére, melyben újra és újra fölmerül e lap alapításának terve. Az előfizetési felhívásban két célt fogalmaztak meg: közönség és a közönséget olvasásra inspiráló értékes irodalom megteremtésének elősegítését. Szabély Mihály hívta föl a figyelmet arra, hogy Gyulai és Pákh lapterve „az irodalom közönségteremtő és a közönség irodalomteremtő voltának a hangoztatása jegyében születik”. Azt is világossá tették, hogy a lapban tudományosan megalapozott, de a szélesebb közönség számára is érthető írásokat kívánnak megjelentetni: „Nincs ki ne érezné, hogy olvasó közönségünk miveltebb részének irodalmi vágyait eddigi szépirodalmi vállalatunk ki nem elégítheték. (...) legtöbb házainkat még mindig az idegen irodalmak e nemű termékei özönlik el. A közönségre, melyre mi számítani szeretünk, kedvére való csak az lehet, ami mind ész, mind ízlés tekintetében épületes. – Legkedvesb hitünk, hogy idők folytán több ízben megindult, de a magyar közönségben még akkor hiányzott alapnál s általában fiatal irodalmunk ezernyi viszonyainál fogva mindannyiszor fennakadt komoly folyóirodalmunk ideje is éppen úgy be fog következni (...) Célunk egy része el lesz érve, ha ezen tudományos lapokhoz átmeneti hidul fogunk szolgálni”.⁸¹ Pákh és Gyulai tehát egy ismeretterjesztő és kritikai lapot kívántak alapítani, s általa az irodalmi és az esztétikai-kritikai ismereteket terjeszteni, hogy aztán az így szétterjedt tudásra alapozva komoly tudományos igényű folyóiratok és könyvek jelenhessenek majd meg, sőt lehessenek sikeresek. A lap célja tehát Pákh korábbi elképzeléseivel megegyező volt: a magyar irodalom megkedveltetése a művelt és művelődésre törekvő közönséggel és irodalmunk színvonalának emelése. Minden bizonnyal egyetértett Gyulainak a magyar társadalomról felállított diagnózisával: „Társadalmunk fensőbb rétegeiben mindig hiányzik a nemzeti műveltség, az alsóbbakban a művelt nemzetiség...”⁸² Ha Debrecen esetében úgy látta, hogy a nemzeti szempont kizárólagossága korlátozhatja a város fejlődését, most azt is világosan és nem először mondja ki, hogy nemzeti kultúra nélkül nincs haladás. A történelmi gyökérzetű polgárisult magyar középosztály kialakításában szeretett volna részt venni, ami minden bizonnyal azzal a felismeréssel függ össze, hogy

e rétegen múlik a nemzeti kultúra fenntartása, s ők tehetek a legtöbbet a terjesztéséért is. Emellett szükségesnek tartották a fiatal magyar irodalom megerősítését a külföldi irodalom ismertségével szemben, mert, úgy látták, a magyar művek elvesznek, észrevétlenek maradnak „az idegen irodalmak” özönében.⁸³ Mindennek nem mond ellent, hogy szükségesnek tartották: a magyar írók és művészek mérjék össze önmagukat más nemzetek alkotóival. Ezért lehetett számukra fontos hivatkozási pont az idegen, főleg német kultúrát jól ismerő és propagáló Kazinczy Ferenc: „műgond, csín és formatisztaság, melly műveinek kitűnő bélyege, milly égető szükségünké vált”.⁸⁴ Főleg az olcsó népszerűsége törekvő alkotókkal szembeni harc során volt szükségük példájára, s rajta keresztül rámutatni a műgond, a tökéletességre törekvés és az ízlés fontosságára. Épp ebben az időben árasztották el a francia drámák és regények silány utánzatai az irodalmi piacot, miközben az európai irodalomban fontos, irányt szabó „világnézetek és irányok” nem jutottak el hozzánk. A két szerkesztő elvszerű bírálatot kívánt meg a kritikusoktól, amire megint csak Kazinczy korában találtak példát, amikor a szépirodalom „barátjai voltak egymásnak s egyszersmind igazságos bírái”.⁸⁵ Ugyanakkor Pákh, talán épp a betegség miatti valóságához kötöttsége és vágyai korlátozásra kényszerítettsége miatt, meg persze szerkesztői-újságírói tapasztalata révén is nagyon reálisan látta a hazai művelődési állapotokat. Szerinte három oka lehet egy ilyen célokat maga elé tűző lap indításának: valamely irodalmi irányzat képviselője és segítése, a közönség igénye és végül az anyagi haszon. Pákh számot vetett mind a hárommal, s szembesülnie kellett az okok hiányával. Látta ugyan a nemzeti irodalom megteremtésére való igényt és törekvést a kortárs írónál, de nem látta az együttműködésre és szövetségre való készséget, amit a siker feltételének tartott: „Bizonyos jóra való, fegyverfogható, 's magát folytonos munkára kötelező írói pártnak nyíltan kifejezett akarata, melynek én szíves örömet volnék végrehajtója, sáfárja, félre téve minden legkisebb személyes hiúsági törekvéseket. De akármit mondjon egyes, tiszteltreméltó nyilatkozatokról, ily szolidáris szükségérzetet én nem látok, még most legalább nem...”⁸⁶ Nélkülözhetetlennek tartotta a közönség óhajlásának meglétét is, ami, ahogyan korábban utaltam rá, inspiráló erővel hathatott az írókra, de nem látta a valódi, a létező közönséget.

S problémásnak látta a „nadrágos” közönség etnikai összetételét is: „A’ közönség óhajta – oh csak erről hallgasson! Van alkalmam e’ részben igen gyönyörű tapasztalatokat szerezni e’ helyen, mely nem csak tős gyökeres magyar, hanem hol az ország különféle részeiből gyülekezik össze nadrágos, kapatos magyar ember. E’ szempontból tekintve, a’ legnagyobb határozottsággal állíthatom, nem kell lap.”⁸⁷ Elvileg bizakodhatott abban is, hogy a lappal szerény megélhetést biztosíthat magának, miközben tisztában volt vele, „ha fát járok vágni, többet hajt be naponként, mint a’ redactio”.⁸⁸ Megélni nem lehetett abból a típusú irodalomból, ami mellett elkötelezte magát. A közönség ugyanis nem józan mérlegelésre, nem a nemzeti jellemet formáló és így akár a nemzet állapotát elemző-bíráló irodalomra vágyott, hanem a nemzet dicsőséges napjait emlékezetbe idéző és a szórakoztató művekre. A magas irodalmat terjesztő kiadványoknak alig voltak előfizetői, viszont „a fattyú had, mely az irodalom piacán burjánkodik, maholnap szemtelenkedéssé süllyeszti az irodalom pártfogását”,⁸⁹ s az előfizetők gyűjtése inkább hasonlított vadászatra vagy utcai koldulásra, mintsem a támogatandó lap értékeiről való elvi meggyőzésre. Pákh korábban maga is óvta barátját, Gyulai Pált attól, hogy a kor egyik sikeres irodalmi vállalkozója, Szilágyi Sándor mellett vállaljon segédszerkesztői állást: „Köpedelem, gyalázat, hogy ezt az embert, mint vezérét az irodalomnak eddig is (...) folyvást gyámolítják (...) aztán oda állnak az ő neve alá, egy uton, utfélen leköpött, kidobott, kiugrott, utált, lenézett, éretlen, szemtelen csiffincs vezérlete alá”.⁹⁰ Mindezek alapján megállapítható, hogy ok nem volt a lap indítására, csak cél: párbeszédet létesíteni az írók között, értő és támogató közönséget teremteni, és a megélhetés révén függetlenséget biztosítani az irodalmi élet szereplői számára. Mintha Pákh tehát kételkedett volna abban, hogy sikeres lehet a reformatori-értelmiségi elszántság, amivel meg akarják teremteni társadalmi támogatottságukat. Mintha megérezte volna a vállalkozás kudarcát, mert ugyan sikerült maga köré gyűjteniük írókat, de a közönség érdektelenségét nem tudták legyőzni. A *Szépirodalmi Lapok* előfizetőinek száma ugyanis nem nőtt, hanem csökkent. A lap indítása után pár hónappal a februári 300-ról 220-ra apadt a számuk.⁹¹ Pákh ugyan még bízott pesti barátaiban, de ekkor meg Gyulai lett pesszimista. Június 30-án jelent meg az utolsó

szám, amiben a lap szüneteltetését jelentették be, újabb azonban soha többé nem jelent meg. Talán kétségeivel magyarázható, hogy a lap indításával kapcsolatos bizonytalanságáról Gyulainak írt levelét nem elvi konklúzióval zárta le, hanem egy hétköznapi, de méltányolható ok miatt. Sietnie kellett, elismerésük jeleként ugyanis túrós galuskára hívták meg a komédiások.⁹² Hiába kereste meg a lap újraindítására biztató levelekkel Gyulai a magát Harkányban kezeltető Pákhot, ő végérvényesen elutasító volt.

A Szépirodalmi Lapok kudarca több tapasztalattal is szolgált Pákh számára. Egyrészt látnia kellett, hogy az üzleti szempontok az irodalom általa képviselt térfelében is ott vannak. A tervek szerint Jókai Mórral együtt szerkesztette volna a lapot. Elfogadta ugyan, de egyben zavarta is, hogy egy, az előfizetőket biztosító, népszerű író mellett kell számára nem kellően tisztázott szerepet vállalnia: „Nekem, mint képzelheti ön, vannak sok mindenféle jámbor szándékaim – mennyire fognak azok összeilleni Jókay terveivel 's általában mennyi befolyást szántak nekem az eredeti szerződő felek? nem tudom. Ha kissé bele nézek a' dologba, úgy látom, némi koczódás nélkül nem fogunk ellehetni.”⁹³ Erre azonban nem került sor, mert nem lettek szerkesztőtársak. Jókainak ugyanis briliáns ajánlatokat tett Festetics, s faképnél hagyta Pákhot, feledve „korábbi, egészen ellenkező ígéreteit...” Az anyagi haszon csábíthatta át Jókait a *Déliabáb* című laphoz, ami már a külsejével is a pénz közönséget szerző hatalmára utal: „ez lehető legfényesebb kiállítású lesz, divatképekkel s egyéb csecse mellékletekkel. Hirdetése már talán holnap fog megjelenni.”⁹⁴ Pákh tisztában volt vele, hogy mindez eldöntheti, mely lap nyeri meg a népszerűségi versenyt. Fölmérte a helyzetet, s úgy látta, akkor szállhat be a küzdelembe, ha üzletileg sikeresek vagy legalábbis nem veszteségesek tudnak lenni. Ezért úgy döntött, hogy az eredeti terv „némi változásokat szenved. A divat kürtölést egészen átengedjük a Délibáboknak s a három divatlap után, mint afféle kapaszkodók egyelőre az olcsóság által fogunk iparkodni vonzani. Egyszerű, olcsó, szolid kiállítás”.⁹⁵ A dolog szépséghibája vagy bája, hogy mindezt Jókaival közösen tervezték ki. Megállapodtak abban is, hogy „hogymás megbuktatásán nem fogunk dolgozni s egymásnak holmi rossz munkákat adunk is, aki pedig megbukik, a másnak engedi át előfizetőit”.⁹⁶

Ennek ellenére Pákh számára, későbbi munkásságát ismerve, nagy tanulság lehetett az is, hogy olyan lap kiadására kell törekedni, ami egyszerre népszerű és egyszerre tudja eltartani munkatársait.

Fontos volt a lap bukása abból a szempontból is, hogy világossá válhatott számára annak a kérdésnek a komolysága, hogy a közönség valóban csak unaloműző írásokra vágyik-e, vagy inkább a színvonalas, de fogyasztható írások hiánya miatt választja-e a ponyvát, az olcsó irodalmat. Már a lap bukása előtt is vívódott ezen: „Higye meg, dühödöm, midőn néha napján egyet mást hallok 's elgondolom, mivé lettünk, hova indulunk – 's teljesen hiszem, hogy itt az ideje, másfelé fordítani a' rudat, 's a' ki utba áll vagy másfele tolna, kíméletlenül elgázolni.” Nem a közönséget hibáztatta tehát, hanem a magas irodalom képviselőit, akik nem veszik észre, hogy nagy a baj: „A legszomorúbb pedig az, hogy ezalatt teljesen megromlik a' publicum”.⁹⁷ Többek között Lévy József próbálta meggyőzni arról, hogy lépni kell, ha nem akarja, hogy az értéktelen írók bitorolják „az irodalom mezejét”. Abban a reményben vágtak neki a vállalkozásnak, hogy „a jó irodalom jó közönséget teremt magának”.⁹⁸ Azonban csalódnuk kellett. Minden bizonnyal Pákhban a *Szépirodalmi Lapok* bukása után az előbbiek tudatában foganhatott meg a képes, ismeretterjesztő Vasárnapi Újság ötlete, amiben „komolyság és humor dicsőségesen fognak egyesülni”,⁹⁹ ahogyan szinte a kezdetektől tervezte. Végül maga ragadta meg a rudat, noha Gyulaival és Jókaiival közösen indították el az újságot.

Fontos tapasztalatot jelenthetett számára a *Szépirodalmi Lapok* kudarca abban a tekintetben is, hogy valóban annak kell-e lenni egy irodalmi lap céljának, hogy előkészítsen a tudományos igényű cikkek olvasására, ahogyan korábban gondolták. Nem elég-e az ismeretterjesztés, az olvasók műveltségének a növelése? Az átlagos érdeklődő számára valóban fontosabb-e egy esztétikai tanokat terjesztő kritika, mint ismereteket szerezni a magyar irodalomról, az írók életéről, munkásságáról, honismereti, néprajzi és tudományos érdekességekről? E kérdések, úgy tűnik, vízvázasztók voltak Pákh és Gyulai között, aki szakított a lappal, amikor úgy érezte, nem élheti ki kritikusi hajlamait. A *Vasárnapi Újság* ugyanis nem nyitott teret vitáknak. Színvonalas, érdekes és informatív magyar nyelvű olvasmányokkal szerette volna

ellátni az olvasóközönséget. Döntésében az *Újkori Ismeretek Tára* szerkesztése közben szerzett tapasztalatai is befolyásolhatták. Csengery Antal, a lexikon egyik szócikkírója ugyanis annak a reményében vállalt szerepet, hogy jeles történetíró válhat majd belőle. Szerkesztés közben azonban be kellett látnia, hogy „nem ily viszonyok közt emelkedhet ki a nagy történetíró”, ugyanis nincs lehetőség az elmélyült kutatásra és írásra, hanem inkább a napi penzum elkészítésére. Ugyanakkor nem volt elégedetlen a sorsával, mert az irodalmat, „az önfenntartásnak ez egyik nélkülözhetetlen eszközét” terjeszti és népszerűsíti.¹⁰⁰ A műveltség és a tudományos ismeretek színvonalas terjesztését legalább annyira fontosnak tartotta tehát, mint a magas, az elkülönült irodalom, s a kritika megteremtését. 1853-ban Pákh így írt az ismeretterjesztő lapok jelentőségéről. „Fő és igazi mozgó ereje nem is a szépirodalomban rejlik, mint inkább azon irodalmi ágakban, amik ismereteket szállítanak a nép közé. E téren soha sem nyugszik. Nincs a földnek országa, melyről folytonosan ne jelennének meg új meg új művek. Ide tartoznak a történeti művek és emlékiratok, ethnographiai és utazási rajzok s természet- és műtani tudományok népszerűsítése. Mindez aztán belefolyik a heti iratokba, melyek könnyen s olcsón viszik azt tovább száz meg száz ezrek közé. A sajtó e neme legfontosb ága Angliának s nyílt tanulsága annak, hogy Anglia legműveltebb része Európának. Itt minden emberben él az olvasási vágy. Másutt csak a 'míveltek' olvasnak. Ismét másutt még azok sem.”¹⁰¹

A *Vasárnapi Újság*, amit 1854-től haláláig szerkesztett, sikeres lett, talán épp azért, mert az előbbi kudarcából azt a tanulságot vonta le, hogy alulról kell építkezni. A nemzetbe bele kell érteni a népet is, ami ugyan egy jól körülhatárolható réteget, az írni és olvasni tudókat jelentette, de szélesebb a tisztán irodalmi érdeklődésű közönségnél: „Mi azon osztálynak írunk, mely nem nyers tömeg, megvannak szellemibb vágyai, de nem oly vagyonos, hogy az irodalomra valóban költessen, sem annyira tudományosan készült, hogy a szaklapokat és könyveket élvezhesse s ideje sincs reá sokat olvasni”.¹⁰² Az újság épp ezért a nemzeti közösség egysége érdekében nem élezni, hanem megszüntetni szerette volna a társadalmi osztályok közti különbségeket: „Előttünk a 'magyar nép' neve összetartó kapocs, nem pedig választófal

a különböző társadalmi osztályokra nézve”. E hitet fejezte ki és üzente a címlap fametszete is. „Legjobban tetszett nekünk a cím fametszete: egyfelől a gólyafészkes fedelű házban egy földműves, amint pipázva, bor mellett hírlapot olvas, túlfelől a galambdúcós fedelűben pedig egy öreges táblalíró, amint kávé mellett hírlapot vesz kezébe” – írta Gyulai.¹⁰³ Kultúra és irodalom csak akkor létezhet, ha van széles közönség. Ugyan Pákh nem írt elméleti fejtegetést arról, mit gondol a kultúra szerepéről, de a Vasárnapi Újság szerkesztési gyakorlata arról tanúskodik, hogy tisztában volt azzal, hogy a kultúra teszi otthonná a helyet, ahol élünk.

A *Vasárnapi Újság* első száma 1854. március 5-én jelent meg Pákh felelős- és Jókai segédszerkesztősége alatt. Az első pár számot ők és Gyulai írták, s mindössze harminc előfizetőjük akadt. Hamarosan azonban hirtelen megnőtt az érdeklődés, újra kellett nyomtatni a lapszámokat, ami a szerkesztőket is meglepte. A lap minden bizonynyal annak köszönhetette sikerét, hogy nem volt politikailag elkötelezett és gazdag témakört kínált az olvasóknak. Irodalmi alkotások, történeti leírások, gazdasági, természettudományi és művészeti kérdések, útirajzok, tájleírások és népismereti írások, valamint képek és illusztrációk szerepeltek a lapban. S új volt az íráskés stílusa is. Könnyed, olvasmányos és élvezetes cikkeket találhattak a lapban az olvasók. Pár hét alatt harminc helyett több száz előfizetőt tudtak magukénak. Köszönhetően Pákh szerkesztői munkájának. Mit sem sejtettek arról az olvasók, hogy a lap felelős szerkesztője közben elviselhetetlen kínokat él át: „Lelkem, testem múmia”. Gyakran csak ágyban fekvé tudott dolgozni: „Neki görbitem térdemet, ráteszem a papírost s írok”.¹⁰⁴

Pákh 1852-ben, amikor Gyulai arra bízta őt, hogy aktívan vegyen részt az irodalmi életben, leírta neki élete rövid történetét. Egészen különös Pákh sorsának ismeretében olvasni, mert úgy tűnik, mintha e pár sort halála után, életére visszatekintve vetette volna papírra. Minden benne van: „Egyébiránt ön ott Gernyeszegen nem is sejtí, minő veszedelmes ember ön rám nézve. Megpróbálom elmondani, miért? Röviden szólok, kurtára fogom a’ kantárt, nehogy elragadjam magamat. Vehette észre – ’s még inkább vette volna, ha korábbi időkben is ismer – hogy újabb időkben több orrabukás ’s fejbetörés következtében, nem mindennapi szigorral őrködöm tetemen fölött. Egy

határ ún. élvezettől fosztom meg magamat. Vagyok testi bevételben 's kiadásban egyszerű, szigorú, pontos. Nem követelek, nem zúgolódom. És földi porhüvelyem harmonice összedolgozó idegekkel, erekkel, izmokkal, csontokkal és bőrökkel dicséri az istent és magamat. – De ezen egyszerűség és igénytelenség, ezen resignatio és lemondás nem maradhatott csupán egyoldalú. Hatnia kellett a' lélek birodalmára is. Onnan datálom boldogságomat, azt a' boldogságot, mit valódinak hiszek mind e' percig. Évekig mászkáltam az ábrándok bakonyerdejében, repültem az álmak nem tudom mijén, kapkodtam holmi tündér-dongók után. Célt soha sem értem; fejem lágya pedig erősen kezdte keményedni. Beállott a második stadium. Hozzáfogtam a magam pofozgatásához. Hogy illúzióimat, szivárványaimat el nem érhetém, magamat kezdém vádolni, én valék a' gyenge, a' gyáva, semmirekellő, haszontalan. Ott volt a' világfájdalom, a' szétszaggatottság, a' szanaság – mint mondaná a' Kassai hajdú megéneklője. Bevonultam a' sut zugába, a' kemence mögé. Nem látott senki, nem láttam senkit. Rám dobáltak bundát, szűrt, gubát; 's rongyokat szárítottak rajtam. De még csak belém sem botlott senki, annyira elvonultam. Midőn megszokám helyzetemet, a' reflexióknak adám magamat. Bízvást elmondhatom, életemben sohasem gyűlöltem és mind hazudott, a' ki azt mondá, hogy nem tud szeretni, a' ki nem tud gyűlölni. Én soha nem gyűlöltem, 's örökké szerettem –, nem cifra ragyogással, nem csillagot maró szenvedéllyel, de tisztán, szívem fenekéig. 'S ez az egy az, mit sem bunda, sem kemence, sem reflexiók soha ki nem verhettek belőlem –, a' szeretet az, mi ellen most is a legnagyobb küzdelmeim vannak. Az emberi – különösen magyarembéri – nagyságokkal 's boldogságokkal hamar bevégzém számadásomat. Kérem, nézzen körül, de nézzen mindennek a' fenekére s nem fogja csodálni, hogy midőn én ismét kikeltem a' sutból, azok iránt mindkét fülemre siket voltam. De én tovább akartam menni. Én el akartam zárkózni a szeretet keserédes boldogsága elöl is. A' mint eltávolítám magamtól a' testi kéjelgéseket, szintúgy utálni kezdém a lelki kéjenceket. Nem kívántam sem többet, sem kevesebbet, mint a' mindennapi kenyeret, vizet, levegőt és mozgást. Mérsékelni akarám magamat és körülsáncolni lelkemet a' rigorozitás mindennemű árkaival. Lelki kéjenceknek tartám a' költöket; természetellenes, túlfeszített dolognak a' költészetet. Irtóztam

a gondolattól, valaha é térre csapódni. Nem akartam lenni olyan, mint a' német drámahősök, kik beszélnek az életről: de igen olyan, minők a francia drámák alakjai, kik élnek –, úgy, a' hogy, de élnek. Megalapítám a' komfort országát lelkemben és testemben. Leszállottam a' pegazusról, 's felültem egy ló hátára, lehúztam a cothurnusokat, 's közönséges csizmákban járdaltam, »híven, büszkén, szabadon!« (mert ezt, kedves poétám, ilyen állapotban is lehet!) – 'S íme mindezek dacára, mire jutottam! Mennyire bukásnak indul egész rendszerem, országom, világom! Ön által, ön levelei által! Itt ülök, mit nem tevék évek óta, az éjfélnek óráiban, rágom a' tollat és magamat, és tűnődöm és töprenkedem és kapkodok és akarnék és vágyakoznám – és pofákat vágok nagyokat és hosszúakat, a' királyhágót is áthágandókat! - - - Meg vagyok rontva!"¹⁰⁵

A most újra megjelentett *Utazás Debrecenben* című munkája jellegzetes Pákh-írás. A divatlapok kedvelt útirajz műfajában gondolkodott nemzetről, műveltségről, városiasodásról, honi és idegen kultúráról, és hívta az olvasókat is gondolkodásra. Sohasem nagy történeteket mesél el, hanem apró mindennapi jeleneteket, de ezek sok mindent elárulnak a korabeli művelődési és társadalmi viszonyokról. Nincsenek hősei, csak mindennapi emberek, nincsenek általános érvényű ítéletei, noha erkölcsi igénnyel írt, s nem akart társadalmi körképet rajzolni sem, mégis csöppben a tenger. Ahogyan Gyulai Pál mondta emlékbeszédében: „a kicsinyben vagy a kicsinynek látszóban könnyen tudott valami érdekest felfedezni”.¹⁰⁶ De nemcsak valami érdekeset, hanem a korára jellemző történetet látott meg. Képes volt arra, amire a legtöbben nem, hogy a mindennapiban észrevegye a lényegét, azt a szellemi, társadalmi, gazdasági és mentális hátteret, ami meghatározza a hétköznapokat is. A debreceni közállapotokat és mindennapokat bemutató írásában a kisvárosiasságot és az életforma megmerevedését gúnyolja ki, ami szerinte akadály a fejlődésnek, a nyitottságnak, a csinosodásnak és a művelődés mind szélesebb terjedésének. Debrecen nagyváros, de kisvárosias szellemmel. Azzal a véleményével szembesítette olvasóit, hogy magyarságunk megőrzése csak akkor lehet érték, ha nem akasztja meg a modernizálódás, a városiasodás folyamatát, amit a szellemi frisségre való készséggel, a változtatás képességére való igénnyel hozott összefüggésbe, ahogyan Erdélyi János korabeli útirajzában, vagy a koráb-

ban már idézett történész, Orosz István pedig a tanulmányában. Nehéz eldönteni, hogy gúnyolódik-e vagy sem, amikor arról ír, hogy Debrecen „azon Mekka, ahova minden magyarnak legalább egyszer el kell zárándokolnia lelkesedés és erősödés végett”.¹⁰⁷ Úgy látom, egyszerre van benne gúny és keserűség. Ráadásul a későbbiek során kiderül, hogy nem pusztán Debrecenről van szó, hanem a korabeli hazai általános köz- és szellemi állapotokról. A város fő érdekéért említi ugyanis, hogy „tősgyökeres magyar s a magyar szokások s eredetiségek el nem fajult hazája”, majd rögtön hozzáteszi: „Elég baj, hogy ez érdem Magyarországon”.¹⁰⁸ E mondatok is többféleképp olvashatók. Egyrészt jelenthetik azt, hogy Debrecen valóban megérdemli a tiszteletet, mert a magyar nyelv és a nemzeti műveltség fontos rétegének hű őrzője, de jelentheti azt is, hogy csak az általános elmaradottság miatt emelkedhet ki magyarságával. Épp ez a többértelműség, ami írása legfőbb érdemét jelenti. Az olvasónak folyton gondolkodnia kell, folyton ellenőriznie önmagát, hogy vajon jól értette-e az olvasottakat. A mostani kiadásban épp ezért egyik utószó sem vállalkozik arra, hogy értelmezze és magyarázza a szöveget. Csak arra biztatják az olvasót, hogy, Pákh írása és a három hozzáfűzött tanulmány között ide-oda lapozva maga járjon utána...

- 1 GYULAI Pál, *Emlékbeszéd Pákh Albert felett = Pákh Albert humoros életképei*, Pest, Kisfaludy Társaság, 1870, III. (továbbiakban: PÁKH, 1870)
- 2 *Uo.*, IV.
- 3 Gyulai Pál levele Szász Károlyhoz, 1847. március 5. = *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*, sajtó alá rendezte, jegyzetek SOMOGYI Sándor, Budapest, 1961, 18. (a továbbiakban: GYULAI, 1961)
- 4 PUKÁNSZKY Béla, „Patrióta” és „hazafi”, Bp., 1933, 28.
- 5 FRIED István, *Egy elmúlt világ emlékezete (Kérdések a Szepesség többnyelvűsége, –kulturáltsága körül)*, Forrás, 2009/4, 81–88.
- 6 PUKÁNSZKY Béla, *Magyar–német szellem a Szepességen*, Egyetemes Philológiai Közöny 63., 1939, 29.
- 7 SCHNEIDER István, *A soproni diáktársaságok a 19. században* (PhD-értekezés), Veszprém, 2010, 55. (http://konyvtar.uni-pannon.hu/doktori/2010/Schneider_Istvan_dissertation.pdf)
- 8 PUKÁNSZKY Béla, *Német polgárság magyar földön*, Bp., 1940, 94.
- 9 PUKÁNSZKY, „Patrióta” . . . , 47–48.
- 10 PÁKH Albert, *Egy nap egy instructor életéből* = PÁKH, 1870, 17.
- 11 SZABÓ Mózes, *Pákh Albert pályája*, Kolozsvár, 1903, 12.
- 12 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1852. július 27. = GYULAI, 1961, 141.
- 13 GERHARD Péter, *Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban*, Aetas, 2008/3, 27.
- 14 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1851. május 11. = GYULAI, 1961, 76.
- 15 PUKÁNSZKY, „Patrióta” . . . , 186.
- 16 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1852. július 27. = GYULAI, 1961, 141.
- 17 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1851. október 11. = GYULAI, 1961, 106.
- 18 PÁKH Albert, *Magyar dolgok külföldön* = PÁKH, 1870, 265.
- 19 *Uo.*, 257.
- 20 Bérczy Károly levele Gyulai Pálnak, 1853. július 1. = GYULAI, 1961, 161.
- 21 SCHNEIDER, *i. m.*, 51.
- 22 KONDOR Viktória, *Pákh Albert emlékei a Magyar Tudományos Akadémia birtokában*, Soproni Szemle, 1968/3, 81.
- 23 BUSA Margit – PRÖHLE Jenő, *Soproni kéziratok diáklapok 1848 előtt*, Soproni Szemle, 1961/1, 71–72.
- 24 KONDOR, *i. m.*, 80.
- 25 BÜKY Béla – CSENGERYÉNYÉ NAGY Zsuzsa, *Székely Bertalan illusztrációi egy tervezett Petőfi-életrajzhoz*, Bp., 1963.

- 26 Vö. GERHARD, *i. m.*, 29–31.
- 27 SZÜTS Mihály, *A debreceni első takarékpénztár 50 éves története 1846–1895*, Debrecen, 1896, 37, 72–73.
- 28 PÁKH Albert, *Utazás Debreczenben* = PÁKH, 1870, 46.
- 29 Idézi BENEYI Miklós, *Debrecen reformkori művelődéstörténetének néhány kérdése* = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve I., Debrecen, 1974, 192.
- 30 ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, Bp., 1985, 45.
- 31 Vö. OROSZ István, *A hagyományos elemek továbbélése Debrecen gazdaságában és társadalmában a 19. század második felében* = NEMETH Zsófia, SASFI Csaba szerk. *Kőfallal, sárpalánkkal... Város-történeti tanulmányok: A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 1993. évi debreceni konferenciájának előadásai*, Debrecen, 1997, 80–81.
- 32 ERDÉLYI, *i. m.*, 51.
- 33 Orosz István a tanulmányában a többféle tőkés vállalkozással próbálkozó Telegdi Kovách László ügyvédet idézte. De lehetne Csanak József küzdelmeire is utalni.
- 34 VÁRI SZABÓ Sámuel, *Honi részleges rajzolatok*, Tudományos gyűjtemény, 1836/III, 104–105.
- 35 ERDÉLYI, *i. m.*, 49.
- 36 Vö. BALOGH István, *Debreceniség. Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, 1969.; BORBÉLY Szilárd, *Csokonai karaktere és az Árkádia-per* = BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában*, Debrecen, 2006.; LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában*, Debrecen, 2014.; O. NAGY Gábor, *A „debreceniség” alkonya* = A Debreceni Ref. Kollégium Tanárképző Intézetének dolgozatai, Debrecen, 1939.
- 37 ERDÉLYI, *i. m.*, 52.
- 38 A Pesti Divatlap 1846-os egyik cikkét idézi ANTALFFY Gyula, *Reformkori magyar városrajzok*, Bp., 1982, 348.
- 39 ERDÉLYI, *i. m.*, 51.
- 40 *Uo.*
- 41 ERDÉLYI, *i. m.*, 53.
- 42 KUNCS Aladár, *Pákh Albert Gyulaihoz írt levelezéséből*, Nyugat, 1910/21. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>)
- 43 GYULAI, *i. m.*, XI.
- 44 Vö. KUNCS, *i. m.*
- 45 KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-as évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai-Universitas, 1998, 321–323.

- 46 Glatz Jakobot idézi PUKÁNSZKY, „Patrióta” . . ., 50.
- 47 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1851. május 11. = GYULAI, 1961, 76.
- 48 Pákh, 1870.
- 49 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1851. október 11. = GYULAI, 1961, 106.
- 50 *Uo.*, 107.
- 51 *Uo.*
- 52 VÖ. SZAJBÉLY, *i. m.*, 116–122, 217–235.,
- 53 KOROMPAY, *i. m.*, 335.
- 54 *Uo.*, 337.
- 55 *Uo.*, 289.
- 56 *Uo.*, 364.
- 57 PÁKH, 1870, 101.
- 58 POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella, *Kertbeny Károly (1824–1882) műfordító és bibliográfus, A XIX. század németajkú magyar-lelkű kultúráközvetítője* = HORVÁTHNÉ MOLNÁR Katalin, Antonio SCIACOVELLI szerk. *Az alkalmazott nyelvészet regionális és globális szerepe*, Bp., Szombathely, Sopron, 2012, 346.
- 59 PÁKH, 1870, 151.
- 60 *Uo.*, 151.
- 61 *Uo.*, 159–160.
- 62 JÓKAI Mór, *Hogy született, hogy dajkáltuk?*, Vasárnapi Újság, 1879/11, 170.
- 63 Gyulai Pál levele Szász Károlynak, 1851. április 26. = GYULAI, 1961, 71.
- 64 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, Pest, 1851. május 11. = GYULAI, 1961, 76.
- 65 Gyulai Pál levele Pákh Albertnek, 1851. május 24. = GYULAI, 1961, 78.
- 66 SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., 2005, 225.
- 67 *Uo.*
- 68 JÓKAI, *i. m.*, 170.
- 69 VÖ. BUZINKAY Géza, *A sajtótörvényhozás és -irányítás* = KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla, *A magyar sajtó története II. 1k.*, Bp., 1985, 291–296.
- 70 Gyulai Pál levele Pákh Albertnek, 1851. augusztus 2. = GYULAI, 1961, 63.; VÖ. SZAJBÉLY, *i. m.*, 226–227.
- 71 SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok I.*, Bp., 1989. VI.

- 72 MIKLÓSSY János, *Ifjúsági lapok* = KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla, *A magyar sajtó története II. 1k.*, Bp., 1985, 462.
- 73 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1851. május 11. = GYULAI, 1961, 76.
- 74 Pákh Albert levele Tompa Mihályhoz, 1854. február 17. Irodalomtörténeti Közlemények 1912/1, 105.
- 75 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1852. július 27. = GYULAI, 1961, 140.
- 76 *Uo.*
- 77 GYULAI, *i. m.*, IV.
- 78 GYÖRGY Aladár szerk. *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*, Bp., 1886. 69.
- 79 PÁKH Albert, *Kalauz a Nemzeti Casino könyvtárához*, Pest, 1852, IV.
- 80 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1852. július 27. = GYULAI, 1961, 140.
- 81 *Előfizetési fölhívás a Szépirodalmi Lapok című irodalmi és művészeti folyóirat 1853. évi január-juniusi folyamára*, Szépirodalmi Lapok 1, 2.
- 82 GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. és jegyz. BISZTAY Gyula és KOMLÓS Aladár, Bp., 1961, 468.
- 83 *Előfizetési fölhívás. . .*
- 84 GYULAI, *Bírálatok. . .*, 296.
- 85 GYULAI, *Bírálatok. . .*, 297.
- 86 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1853. augusztus 2. = GYULAI, 1961, 167.
- 87 *Uo.*
- 88 *Uo.*
- 89 SZAJBÉLY, *i. m.*, 119.
- 90 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1851. október 11. = GYULAI, 1961, 107.
- 91 PAPP Ferenc, *Gyulai Pál I.*, Bp., 1935, 252.
- 92 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1853. augusztus 2. = GYULAI, 1961, 107.
- 93 Idézi SZAJBÉLY, *i. m.*, 229.
- 94 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1852. december 4. = GYULAI, 1961, 152.
- 95 *Uo.*
- 96 *Uo.*
- 97 Idézi SZAJBÉLY, *i. m.*, 231–232.

- 98 SZAJBÉLY, *i. m.*, 232.
- 99 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1852. december 4. = GYULAI, 1961, 153.
- 100 Idézi SZAJBÉLY, *i. m.*, 215.
- 101 *Külföldi szemle* = Szépirodalmi lapok, 1853/26, 412.
- 102 MÁRCIUS első vasárnapjától kezdve megjelenik: VASÁRNAPI ÚJSÁG = Vasárnapi Újság, 1854/2, 16.;
GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye (1850-1904)*, Bp., 1927, 29.
- 103 MIKLÓSSY János, *A Vasárnapi Újság* = KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla, *A magyar sajtó története II.*
1k., Bp., 1985, 450.
- 104 Pákh Kazinczy Gáborhoz írt leveléből idéz SZABÓ, *i. m.*, 125.
- 105 Pákh Albert levele Gyulai Pálnak, 1851. október 11. = GYULAI, 1961, 105–106.
- 106 GYULAI, *i. m.*, VI.
- 107 PÁKH, 1870, 43.
- 108 *Uo.*, 44.

MOZAIKOK A REFORMKORI DEBRECEN KULTURÁLIS ÉLETÉBŐL

Bényei Miklós

Debrecen reformkori művelődéstörténetének megítélése meglehetősen ellentmondásos. Már a kortársak is igen eltérően vélekedtek az akkori legnagyobb magyar település szellemi életéről, és az utókor minősítése sem mentes a szélsőségektől. Gyakran emlegették a reformkori várost a kulturális tespedés színhelyeként, rásütve a debreceniség elmarasztaló bélyegét. Mások viszont elismeréssel nyilatkoztak róla – különösen a Kollégiumról –, itt-ott a kritikátlan csodálat hangja is megszólalt. Noha egyre több, de még mindig kevés a tényekre és az eredeti forrásokra alapozott, tárgyilagosan mérlegelő tudományos elemzések száma. Ezek hiánya szintén közrejátszott-közrejátszik a felemás értékelésben, akárcsak a hazai (és helyi) művelődéstörténet-írási erősen irodalom- és művészetcentrikus szemlélete.

Elfogadva a köztörténetírásban alkalmazott periodizációt, nagyjából a húszas évek végétől az 1848-as polgári forradalomig terjedő két évtized fejleményeiről lesz szó. Elsősorban arra a kérdésre keresve a választ, hogy beszélhetünk-e Debrecenről úgy, mint a reformkori magyar művelődés egyik központjáról, vagy másként fogalmazva: a polgári átalakulás döntő szakaszában a város mennyiben járult hozzá a nemzeti művelődés fejlődéséhez?

*

Akkortájt hazánkban *Debrecen* a legnépesebb magyarok lakta város. Lakóinak becsült száma 45–50 000, ami az itt állomásozó katonasággal és a Kollégium diákjaival együtt biztosan meghaladta az ötvenezret. Sokan éltek tanyákon és a környező erdőségekben. Jellegzetesen alföldi,

a növénytermesztés és az állattenyésztés szükségleteihez igazodó agrártelepülés, alacsony házakkal, magas kerítésekkel, nagy udvarokkal, amelyeken sok állatot tartottak. Az üzletek a városközpontba tömörültek. Nyáron a por, tavasszal és ősszel a sár akadályozta a közlekedést, terméskő híján a gyalogosok számára a belváros utcáin fából készült pallokat fektettek le. Kevés az emeletes épület, csak a piactér környékén formálódott valamiféle, az országszerte uralkodó klasszicista építészeti stílus jegyeit hordozó városmag. A puritánabb változat dívott, ennek igazán jelentős alkotásai – a Nagytemplom és a Református Kollégium – még a reformkor előtt épültek. A korszak legjelesebb, legképzettebb építész Povolny Ferenc; ő tervezte a nagyerdei fürdőt, a hortobágyi kilenclyukú kőhidat, legszebb mérnöki létesítményeink egyikét és a városházát (1844), bár ez utóbbit Ságody József kamarai mérnök a kivitelezésnél leegyszerűsítette. Csaknem mellette állt a Bek-ház, a szembe-ni oldalon a Bika szálló, a Bárczay-ház és a Kistemplom. Kissé távolabb a Fejérlő fogadó és a kerületi tábla jellegtelen székháza, valamint a késő barokk római katolikus templom, amelynek két tornyát szintén Povolny Ferenc készítette el (1834), sisakját copf formában. A provinciális copf stílus sikeres alkotása a művészi színvonalon dolgozó építőmester, Litsman József Cegléd (ma Kossuth) utcai emeletes lakóháza.

A népesség döntő hányada, 94-95%-a református vallású. A mintegy 2–2500 római katolikus külön világnézeti, kulturális szigetet alkotott. Pár száz más felekezethez tartozó is megtelepedett a városban. Nyelvilag csaknem teljesen homogén közösség, ennél fogva a tősgyökeres magyarság a nemzeti-nyelvi törekvések egyik jelentékeny támasza.

A város első számú művelődési fóruma a mintegy háromszáz esztendőős múltra visszatekintő *Református Kollégium*. Külföldi kulturális kapcsolatai, leginkább a peregrinus diákok nyugat-európai és bécsi tanulmányai, valamint a professzorok levelezése révén az intézmény biztosította az európai látókört. Kisugárzó hatása szintén számottevő: az itteni szellemiség nemcsak a városban és a környéken, hanem partikuláris iskolái (a tárgyalt időszakban több mint 200) közvetítésével más református térségekben is érvényesülhetett. Az autonómia adta lehetőségekkel élve, bár a bécsi udvar és a helytartótanács erős szorításában és belső konfliktusokkal terhelten, igyekezett eleget tenni

a fenntartó tiszántúli egyházkerület és a hívő közösség elvárásainak, tágabban a magyar kultúra iránti kötelezettségeinek. Döntő, meghatározó lépés volt, amikor 1833-ban bevezették a magyar nyelvű oktatást, bő egy évtizeddel megelőzve az 1844-ben szentesített nyelvtörvényt. Két évvel korábban állították fel a magyar nyelv és irodalom tanszékét. Az új tanszékek száma egyébként csaknem megduplázódott, 1846-ban tizenegyre emelkedett.

Az 1820-as tanterv alapján kialakított struktúrában alap-, közép- és felsőfokú oktatás folyt. Az anyanyelvi, vagyis elemi tagozat négy osztályába évente 600–800 fiú járt; 1839–40-ben ezen belül indították a főleg reáliákat tanító polgári iskolát (valójában osztályt). A gimnáziumnak hat osztálya volt, a 400, majd 300 diákot hét praeceptor (eminens akadémista) oktatta a professzorok irányításával. A főiskola bölcsészeti, jogi és teológiai tanfolyamait 550–650, a végén 400 hallgató látogatta. A század elejétől működött az iparostanoncok számára kötelező Rajzoskola, ahová a gyakorlati (főként mérnöki) pályákra készülő gimnáziumi (a piaristáktól is) és akadémista diákok szintén beiratkoztak; 1846-ban a három csoport együttesen 151 főt számlált. 1831-ben a diákoknak kórházat is létesítettek. 1841-ben nyílt meg a Fűvészkert, amely a botanikai oktatás és kutatás fontos bázisa, a város lakói számára pedig kedvelt sétatér lett.

A református lányokat, kb. 1000-1200 gyereket az utcai elemi iskolákban nevelték. Az egyház hozta létre és tartotta fenn 1838–1842 között a felsőbb leánynevelő intézetet; vezetője, Steinacker Gusztáv a reformellenzék törekvéseivel harmonizáló célkitűzéseit (sokoldalúság, aktivitás, nemzeti gondolat) e helyen is igyekezett elfogadtatni. A római katolikusok iskolái a piarista szerzetesek kezében voltak: az elemiben 100-140 gyerek tanult, a gimnáziumban 80-100, majd 60-70 körül mozgott a diákok száma. A gimnázium mindenkori igazgatója volt a hivatalos állami cenzor. Ide a nemzeti szellem alig-alig hatolt be.

Mivel az *iskolákat* az egyházak működtették (a városi önkormányzat anyagi támogatásával), a nevelés egész szemléletét átfonta a vallásosság. A tantervekben túlsúlyban volt a klasszikus (görög és latin) műveltséganyag, tágabban a humán jellegű tananyag. A Kollégiumban azonban a felvilágosodás kori kezdeményezések folytatásaként

fokozatosan bővült a természettudományi és a gyakorlati ismeretek oktatása. Igen nagy jelentőséggel bírt a magyar nyelven írt tankönyvek számának gyarapodása. Noha a főirány a teológia volt, a polgári életben is sokan hasznosíthatták az itt szerzett tudást. A régóta eredményes diákönkormányzat pedig a formálódó demokrácia előiskolájaként funkcionálhatott. A piarista gimnázium mindvégig ragaszkodott a neohumanista szemlélethez.

Az egyesülési eszme hazai terjedése hozta magával a *diáktársaságok* újjászerveződését. Először az Olvasó Társaság alakult meg 1833-ban (hivatalosan 1834-ben), Péczely József és Zákány József professzorok ösztönzésére, ám az államhatalom beavatkozásától félt tanári kar többségének átmeneti ellenzésével. Fő feladatuknak a magyar (főleg szépirodalmi) könyvek vásárlását és megvitátását tartották. Az évtized végén egy híján 200 tagja volt. Ekkor, 1839-ben jött létre a titkosan, bár a kollégiumi vezetés hallgatólagos tudtával működő Egyesület; ez már önképzőkör jellegű társulás, gyakoriak a felolvasások. A két társaság fúziója 1842-ben ment végbe, Olvasó Egyesület néven, a szabadelvű Szűcs István jogász-, majd a frissen kinevezett Révész Bálint teológiai professzor felügyelete alatt. Megmaradt az önképzőköri arculat. Közös törekvés a magyar irodalom és a nemzeti önrendelkezés gondolatának támogatása, ám a polgári átalakulást sürgető vélemények is elhangzottak üléseiken.

Az iskolák mellett a műveltségközvetítés hatékony intézménye a *városi nyomda*. Kiadóként 1828–1847 között 257 könyvet és füzetet bocsátott közre, tehát évente változó mértékben a magyarországi kiadványtermés 3-4%-át. Az országos arányokat jóval meghaladta a magyar nyelvű nyomtatványok száma. Zömük református iskolai tankönyv és vallásos munka (énekeskönyv, káté, imádság- és prédikációgyűjtemény stb.), kevés a szépirodalmi alkotás és a tudományos mű. Széles körű tömegolvasmány az évente 5-6000 példányban megjelent Debreceni Magyar Kalendárium, amely tetemes részt vállalt a népnevelés időszerű feladatából. A nyomda kiadványait (meg a pesti, sőt külföldi könyveket) két könyvkereskedő (az 1805-ben alapított Csáthy-cég és az 1841-ben megnyitott Telegdi Kovács Lajos-féle üzlet) árusította. (Mindketten foglalkoztak könyvkiadással is: az előbbinél 8, az utóbbinál 10 kötet lá-

tott napvilágot a reformkorban.) Rajtuk kívül néhány könyvkötő, majd 1845-től a nyomda is foglalkozott terjesztéssel. A tömegkönyvek, főként a ponyvatermékek fontos felvevő piaca volt a vásári közönség. Országos összehasonlításban jókora késéssel, 1843 szeptemberében jelent meg az első debreceni újság, a Debreczen-Nagyváradai Értesítő című, hetente közreadott hirdetési lap. Csupán hirdetményeket, hirdetéseket közölt, olykor, nagy ritkán gazdasági vitacikkeket.

A *könyvtárak* közül a Kollégium viszonylag gazdag, sokrétű gyűjteménye volt a legnagyobb, de csak a professzorok használhatták. Valószínűleg a piarista rendház kicsiny könyvtára sem volt nyilvános. A kollégiumi tanárok majd mindegyike tekintélyes magánkönyvtárat hagyott hátra. Mint láttuk, a főiskolai hallgatók saját pénzükön, illetve némi egyházkerületi támogatással külön könyvtárat tartottak fenn, és kizárólag magyar nyelvű könyveket és lapokat gyűjtöttek. A világi értelmiségiek némelyike szintén rendelkezett értékes könyvtárral. A művelt polgárok zöme azonban a két kaszinó, az 1833-ban alakult Casino Egyesület és az 1841-ben szervezett Polgári Casino (vagyis az úri vagy frakkos, illetve a gubás kaszinó) könyvtárában találhatta meg keresett olvasmányait. Többnyire ezekben is a magyar szép- és tudományos irodalom alkotásait őrizték, és számos magyarországi, erdélyi és német lapra fizettek elő.

Debrecennek a reformkorban nem volt állandó *színtársulata* és jó ideig stabil játékszíne sem. Viszont a legjobb vándortársulatok szerepeltek itt, olyan színészekkel, mint Megyeri Károly, Szentpétery Zsigmond, Egressy Gábor, Déryné. 1835. augusztus 1-jén nyílt meg az új játszóhely, amelyet egy színházbarát szenátor, Nánássy Gábor alakított át egy magtárból, saját udvarán. Szerény, sőt kifejezetten szegényes hajlék volt, páholyok, zsinórpaddás, süllyesztő nélkül, egyáltalán nem méltó a benne fellépő művészekhez. Ennek ellenére virágzó színházi élet folyt a városban, a Pesti Magyar (később Nemzeti) Színház szívó hatása ellenére. Többek között Fánecsy Lajos, Feleky Miklós, Kántorné, Prielle Kornélia is felléptek. 1836-ban Arany János is itt próbálkozott a színjátszással – szerencsére sikertelenül. A színházi műsor és színvonalja megfelelt a vándortársulatok átlagának. Az esetleges politikai célzásokra, a vallást sértő kitételekre erősen ügyelt a cenzor, de maga

a városi vezetés is. Legsűrűbben a német és francia színműgyárosok rémdrámáit, olcsó vígjátékait, bohózatait játszották, többnyire közönségsikerrel. Többször előadták a romantikus dráma megteremtőjének, Victor Hugónak a műveit (*Angelo, A Notre Dame harangozója*). Sikerdarabnak számítottak Schiller drámái. Elő-elővették Shakespeare-t is; Petőfi Sándor egyetlen debreceni fellépése éppen *A velencei kalmárban* történt (1844 januárjában). A magyarok közül főként a népszerű kortárs drámaírók, így Szigligeti Ede vígjátékait és népszínműveit, továbbá Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Károly, Dobsa Lajos, Obernyik Károly, Degré Alajos, Czákó Zsigmond, Hugó Károly stb. darabjait tűzték műsorra. Bemutatták – 1836. október 11-én – Katona József *Bánk bánját* is. Az 1830-as években gyakrabban, a következő évtizedben ritkábban operákat is játszottak: Rossini, Ruzitska József (*Béla futása*) és mások alkotásait. Egyszer-kétszer balettbemutatóra is sor került. A zenét vagy a társulat muzsikusz-gruppja, vagy a műkedvelőkből, zenetanítókól verbuválódott helybeli zenekar szolgáltatta. A népszínművek, vígjátékok dalbetétjeit többnyire Boka Károly cigányzenekara kísérte. Boka a reformkor leghíresebb prímása, a verbunkos virtuóz interpretátora; az Arany Bikában és a kaszinói bálokon ő muzsikált.

A *zenei* érdeklődés növekedését mutatja, hogy sok családba vásároltak zongorát; zongorakészítő mester is dolgozott a városban. 1841–1848 között működött a Hangász Egyesület; hangversenyeket is rendeztek, ezek műsoráról azonban jóformán semmit sem tudunk. Az egyik könyvkereskedő, Telegdi Kovács Lajos iratai között található néhány, 1846–1847-ből származó, korszerű ízlésről árulkodó kottaszám: Egressy Béni, Rózsavölgyi Márk, Erkel Ferenc, valamint Strauss, Chopin, Beethoven kompozícióit rendelte meg valakinek vagy valakiknek, Pestről. A kóruskultúrát a Kollégium énekkara, a híres Kántus képviselte. Ekkoriban szervezték újjá, és most már nemcsak a templomi ünnepeken és a temetéseken lépett fel, hanem a városi rendezvényeken, országos vásárokon stb. is. Műsora zömmel egyházi énekekből állt, de bemutatták a *Szózatot* is, 1846-ban pedig Szotyori Nagy Károly karnagy betanított egykét magyar népdalt. Ő egyébként a korszak egyetlen számottevő muzsikusa Debrecenben. A Nagytemplom orgonistakántora, jól képzett zenész, kiváló zenepedagógus; az említett népdalokat ő dolgozta át karénekre.

Az iskolahálózat a korabeli magyar viszonyokhoz mérve igen fejlett. Az írni-olvasni tudók aránya – a szemtanúk véleménye és a hozzáférhető statisztikai adatok tanúsága szerint – magas, és az alapvető nyelvtani, számtani, földrajzi és természetrajzi tudnivalók ismerete is elég általános. A korszerű kultúra befogadó közege, vagyis az ún. művelt közönség azonban csekély: kb. 550-700 fő lehetett. Az összetétel differenciált: református lelkészek és segédlelkészek (6-7 fő), kollégiumi professzorok (9, majd 10, 1846-tól 11), utcai iskolai tanítók és kántorok (10, plusz 2), református egyházi és kollégiumi tisztviselők, római katolikus plébános és káplán, piarista szerzetes-tanárok (7, később 8), két kiseddóvó, néhány magán- és házitanító, 25-30 ügyvéd, 4-5 mérnök, 8-9 orvos, 7-8 sebész, 6-7 gyógyszerész, egy állatorvos, 5-10 ügyvédgyakornok (jurátus), néhány gyógyszerészsegéd, féltucatnyi állami hivatalnok, a kerületi tábla elnöke és ülnökei (7 fő), a salétromfőző és az 1844-ben alapított István gőzmalom irodai személyzete és írnokai, az 1846-ban létrehívott takarékpénztár pénztárnoka és könyvelője, az 1843 óta létező Tudakozó Iroda munkatársai, a városháza, a kereskedő cégek írnokai, jegyzői, áruvizsgálói, a hadbiztosság és a katonai alakulatok tisztjei (bár túlnyomórészt osztrákok voltak); ide sorolhatók a városi önkormányzat szenátorai, esküdtjei, vezető alkalmazottai, továbbá a jómódú, iskolázott kereskedők, iparosok, földbirtokos gazdák és nemesek; no meg a felsoroltak asszonyai, lányai közül mintegy ötvenen-hatvanan. Tovább bővítik a kört az aktívabb, érdeklődőbb főiskolás diákok és idősebb gimnazisták (kb. 120-150). Megemlíthetők a városban sűrűn megforduló színtársulatok tagjai is (15-25). A fenti végösszeghez hasonló számot mutat összeadva a két kaszinó együttes tagsága és a kollégiumi diáktársaságok mindenkori taglétszáma. Az adat realitását jelzi az is, hogy 1848-ban a városi tisztújításon kb. 1800-1900 lakos bírt szavazati joggal, ám a cívisek jelentékeny hányada nem volt fogékony a magasabb műveltségre.

A város összlakosságához viszonyítva az arány csekély, alig 2-2,5%, de Pest (esetleg Buda) kivételével nem marad alatta a többi korabeli magyar városnak, azaz máshol is hasonló lehetett a kultúrabefogadó

művelt közönség aránya. Az aktivitás azonban még ennek a rétegnek az egészére sem jellemző. 1836-ban az önerőből emelt Csokonai-síremlékre 406 debreceni adakozott. A kicsiny, Nánássy-féle színházépületben 300-400 néző fért el, de gyakran nem volt telt ház.

*

Ha azt vesszük szemügyre, hogy a reformkorban milyen kulturális teljesítmények születtek a városban, a kibontakozó kép e tekintetben is ellentmondásos.

Debrecen *irodalmának* történetében 1828-ban, Fazekas Mihály halálával lezárult egy ragyogó – elsősorban Csokonai nevével fémjelzett – korszak, amelyhez képest a most tárgyalt időszak sokkal színtelenebb és erőtlenebb. A reformkorban már egyetlen nagy írói egyéniség sem élt hosszabb ideig a városban; Arany János kollégiumi diák ugyan, ám ekkor még nem voltak igazán költői ambíciói, a következő évtizedben Petőfi Sándor gyakran megfordult itt, de őt meg magába szívta az irodalmi főváros, Pest. Véletlen egybeesés, hogy 1828-ban jelent meg a kétharmad részt latin költeményeket tartalmazó *Pallas Debrecina* című antológia is, amely az iskolás klasszicizáló verselés utolsó terméke a városban. A kötet szerkesztője, Péczely József kollégiumi professzor ezután már egészen más irányban kereste a diákirodalom megújításának lehetőségét. Személyében is példázta az átmenetet a felvilágosodásból a romantikába. Maga is írogatott, idejétmúlt, gyengécske epigrammákat, de ennél sokkal fontosabb irodalomszervező tevékenysége. Megpróbálta Debrecént újra bekapcsolni az irodalom országos áramlatába, összekötni a várost, a Kollégiumot a pesti centrummal. Bajza Józseffel, Toldy Ferencsel, Kölcsey Ferencsel levelezett, alapító tagja a Kisfaludy Társaságnak, csatlakozott a Magyar Tudós Társaság irodalmi-nyelvi programjához, alapítványokat létesített, egyengette tehetséges tanítványai útját. A vörösmartys romantika és az almanach-líra alkotásainak követésére buzdította diákjait. A *Lant* című zsebkönyv 1832–1835 között megjelent négy kötetének versei, novellái valóban ezek utánzásai, eredetiség nélkül. Mintájuk az *Aurora*, a diákköltők Bajza, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty stb. gondolatait, motívumait visszhangozták, költeményeik

a biedermeier és a romantikus stílus közismert jegyeit viselték magukon. A munkatársak között kevés írói tehetség akadt: talán csak a pályakezdő Kuthy Lajos és Obernyik Károly. A többiek irodalomtörténeti szempontból jelentéktelen, pusztán helyi sikerekkel büszkélkedő szerzők maradtak. Vagyis a Lant, az országosan is egyedi vállalkozás jelentőségét nem művészi rangja adta meg, hanem léte és szemlélete: úja szervezett irodalmi élet bontakozott ki a városban – 40 diák 149 verse, műfordítása és két elbeszélése látott napvilágot négy év alatt –, teret hódított a romantika, az újítás szelleme.

A debreceni diákok az 1830-as évek végén országos sikerekkel hívták fel magukra a figyelmet. Pap Endre, aki korábban tanult a Kollégiumban, 1838-ban és 1839-ben első díjat nyert a Kisfaludy Társaság balladapályázatán, Nagy Imre és Szilágyi István pedig 1840-ben végzett ugyanitt az első két helyen. A fiatalon, 23 éves korában elhunyt Nagy Imre a korszak legígéretesebb diákköltője: kedélyes zsánerképei, romantikus történeti balladáái és románcjai, valamint ódái és szomorú, látónoki *Hattyúdala* jeles képességekről árulkodnak. Bár formai, verstani felkészültsége kiváló, tehetsége kiforratlan maradt, költeményeiben gyakran érződik a külső hatás, félbeszakadt életműve – közel másfélszáz verse – csupán a kitörés, a majdani nagyság esélyét villantja fel. Néhány évvel később a Kollégium hajdani diákja, Arany János szintén a Kisfaludy Társaság pályázatain szerzett – valódi – hírnevet (Az elveszett alkotmány – 1845, Toldi – 1847), de nála a debreceni hatás már nemigen mutatható ki.

A negyvenes években az irodalmár diákok a radikálisabb önképzőköri társulatokban tömörültek. Ezekből indult el pályáján – többek között – Csengery Antal, a centralista Pesti Hírlap sikeres szerkesztője, Pákh Albert, Dobsa Lajos, Emődy Dániel, Szakáll Lajos és Szabó Károly, a majdani jeles történész. A fiatalok 1844-ben egy kéziratot lapot is készítettek, *Reménybimbók és Echo* címmel. Bár ismerték a modern, főleg francia irodalmi irányzatokat, verseikben leginkább a Vörösmarty–Kölcsey–Bajza-féle vonulatot követték.

A Kollégium neveltje volt Telegdi Kovách László ügyvéd is, aki 1835, azaz tizenkilenc esztendő s kora óta rendszeresen publikált a pesti lapokban, legtöbbször Csatáry Ottó álnéven. Költeményei, meséi, elbeszélései, továbbá kritikái és újságcikkei egyaránt a magyar irodalom

másodvonalaiba sorolják. Méltatlanul felejtették el évente összeállított igényes irodalmi szemléit. Útirajzai – mindenekelőtt az 1840-ben névtelenül kiadott *Utazás a felső-ausztriai sókamarai uradalom, Salzburg, Tyrol és Bajorhonban* című könyve – jellegzetes darabjai a divatos műfajnak. Nem számítanak az útirajz-irodalom élvonalába – sem művészi, sem tartalmi szempontból –, de az átlagos szintet megütik. *Anya és vetélytárs* című szomorújátéka hosszú-hosszú idő után az első dráma Debrecenben, szintén a korszellemnek megfelelő formában, szemlélettel.

*

Debrecen nemcsak az irodalomban, hanem a *képzőművészetben* is a perifériára szorult a reformkorban. E téren még azok az alapok is hiányoztak, amelyek a felvilágosodás idején az irodalomban megteremtődtek. Bár a művészi fejlődésből nem maradt ki a város sem, számottevő eredmények alig-alig születtek. Ennek okát elsősorban az igények, a kellő számú közönség hiányában és a puritán életszemléletből fakadó közömbösségben kell keresnünk. Mind a hivatalos (városi, egyházi), mind az egyéni megbízások alkalmiak, a művészek számára nem biztosították a tartós megélhetést.

Ferenczy István nemes gesztusa – amivel 1823-ban a Kollégiumnak ajándékozta Csokonai mellszobrát – nem hozott áttörést. Jelentős szobrásza vagy festőművésze nem volt a városnak. A művészek fel-felkeresték Debrecent, de hamarosan tovább is mentek; rövid ittlétükről csak néhány festmény, metszet, szobor tanúskodik. Járt erre a díszítőszobrászat egyik elismert képviselője, Hubert József, a kismesterek közül pedig Franck Lőrinc és Dosnyai Károly. Az utóbbi a cívisvárosban született, hányatott élete során többször vissza-visszatért ide. Legjobb itteni alkotása Sárváry Pál professzor mellszobra, amelyen a jellegzetes klasszicista formajegyek mellett feltűnnek a jellemábrázolás egyes vonásai is. Számos portrét is festett a városban; egész művészetét reprezentáló példaként említhetjük Szoboszlai Pap István református szuperintendens merev és csaknem élettelen arcképet. Hasonlóan kezdte ifjabb Kiss Bálint is: Debrecenben volt diák, majd külföldi tanulmányai után visszajött, de három év múlva Pestre távozott;

eközben kb. húsz portrét készített különböző megrendelésekre. Hosszú ideig a Kollégium tanára volt Beregszászi Pál, de rajzai és rézmetszetei csak gyenge közepes szintet ütnek meg. A Rajziskola élén kifejtett művészetpedagógiai tevékenysége viszont országos szempontból is figyelemre méltó. Tanítványai közül ugyan igazán nagy művész nem került ki, az iskola ízlésformáló hatása azonban, elsősorban az építőmesterek és az iparosok körében túlnőtt Debrecen határain.

Beregszászi Pál tervezte a Csokonai-síremléket, amely műfajában országszerte az első volt. Esztétikai megítélése eltérő; precíz, gondosan kivitelezett mestermunka, műalkotásnak, szobornak (igaz, nem is az) azonban túlságosan egyszerű. Az öntöttvas gúla mégis ikonikus mű: kegyeleti tárgy, ugyanakkor kulturális jelkép, a költő kimagasló életművének kézzelfogható szimbóluma. Felállítása, pontosabban a költségek fedezésére folytatott gyűjtés egyfelől mozgósította a város szinte minden társadalmi rétegét, másfelől súlyos konfliktust idézett elő a Kollégium tanári karában. A kibontakozó vita végül is segítette tisztázni a tanintézetnek és a városnak a költőhöz, a magas művelődéshez való viszonyát is.

*

A kulturális alkotómunka harmadik nagy területén, a *tudományos életben* Debrecen a reformkorban is megtartotta korábbi befolyását, némelyik tudós külföldön is hírnevet szerzett. Beszédese tény, hogy a Magyar Tudós Társaság 1848-ig nem kevesebb, mint nyolc kollégiumi professzort választott tagjává. Két további tudós már akadémikusként költözött a városba. Tehát a reformkorban az akadémikusok kb. 4%-a debreceni, ami jócskán felülmúlja a magyar ajkú népességen belüli kb. 1,5%-os arányt. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy hárman az előző évtizedekben publikált műveikkel nyerték el ezt a megtiszteltetést.

Budai Ézsaiás püspök, a századforduló híres-neves professzora, a magyar klasszika-filológia megalapozója, sikeres, a felvilágosodás szellemiségét tükröző történelmi könyvek szerzője ebben a korszakban már nem alkotott semmi újat, inkább csak az egyházkerület ügyeinek intézésével foglalkozott. A Magyar Tudós Társaságba (1831-ben) a protestáns

egyházak képviselőjében, tiszteleti tagként választották meg – kétségtelen, nem érdemtelenül. Szellemisége, magyar nyelvű tankönyvei ugyanis ekkor is széles körben hatottak.

Ercei Dániel az 1814-ben megjelent első magyar statisztika szerzőjeként került az Akadémiára (1831-ben). Tudománytörténeti szempontból fontosak bölceleti tankönyvei és a magyar filozófiai szaknyelv kimunkálására irányuló erőfeszítései. Egyik úttörője a hazai pszichológiai kutatásoknak; már az ebben a korszakban közzétett, *Compendium psychologiae empiricae et logicae* (1833) című könyvében a racionális empirizmus talaján állt.

A leginkább européer Sárvány Pál szintén a század elején írt kantianus filozófiai munkáival vívta ki tudományos rangját (1832-ben lett a Tudós Társaság levelező tagja). A harmincas években is oktatott; egyebek között matematikai, csillagászati és fizikai ismereteket, magas színvonalon és gyakorlati irányultsággal, ám előadásai kéziratban maradtak. A Csonkai-síremlék kapcsán, noha ő is adakozott, soros rektorként nem akarta engedélyezni a diákok körében megkezdett gyűjtést, és szembefordult a diákokat biztató tanártársával, Péczely Józseffel, aki a pesti sajtó nyilvánossága elé vitte az ügyet. A tanári kar testületileg válaszolt; az egyházkerületi vezetés csak nehezen békíthette ki a feleket. Közben úgy-ahogy rendeződtek a Kollégium belüli erőviszonyok, a diákok pedig megerősödtek a magyar nemzeti irodalom iránti elkötelezettségükben. Szomorú közjáték, hogy az idős, rendkívül felkészült, ám tekintélyelvű Sárvány ezután sem tudta megérteni a diákokat, és pár év múlva sértődötten lemondott a katedráról.

A harmadik filozófiaprofesszor, Vecsei József teljesítménye a fentiekhez viszonyítva jóval szerényebb – mind terjedelemben, mind értékben. 1836-ban tartott tanári székfoglalójával – *A philosiópnak jóltevő befolyása a status és egyes emberek boldogságára s minden haszna mellett a tőle való idegenkedés okai* – és antihegelianus cikkeivel hívta fel magára a figyelmet. 1839-ben választották be az akadémiára.

Noha a görög és latin nyelv és irodalom tanára volt, Péczely József történetírói munkásságának elismerésével lett (1832-ben) a Magyar Tudós Társaság tagja. Sokoldalú, színes egyéniség, nagy műveltségű tudós és kivételes varázsú professzor volt; a progresszió, a liberalizmus,

a nemzeti szellemű nevelés következetes képviselője, mindenféle konzervativizmus ellenfele. *Summarium historiae recentioris Europae* című összefoglalása az összehasonlító ábrázolásmód első hazai példája. *A magyarok története...* című – a mohácsi vészig haladó – szintézise pedig a nemzeti gondolat történelmi tükröződése. Történelem- és társadalomszemlélete legtisztábban a negyvenes években közreadott tanulmányaiban fogalmazódott meg. A történelem törvényszerű fejlődésének elvét vallotta, szavaiból a nép, a magyarság sorsáért érzett felelősség, erős patriotizmus, a nemzeti összefogás vágya csendült ki. Bár elutasította a forradalmi megoldásokat, megbélyegezte az antifeudális parasztmozgalmakat – mint a nemzetet végpusztulással fenyegető mérnyeletet –, erőteljesen hangsúlyozta az ezekhez vezető okok (az elnyomás, a nyomor stb.) megszüntetésének a fontosságát is. A történelem tanulságaként követelte a jobbágyság emberi jogainak helyreállítását; ez az ő szemében is a nemzeti érdekesség létrejöttének egyik feltétele. Elsőként utalt a parasztmozgalmak nemzetközi jellegére. A történelem mozgatórugóit anyagi okokban kereste, az ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem fejlesztésétől várta a műveltség terjedését. „E’ háromnak, a’ szántás-vetésnek, szorgalomnak és kereskedésnek közreműködése tehát az, mely származtatja a’ nemzeti gazdaságot, formálja a tűzpontot, melynél felmelegülnek és megvilágosodnak, megérnek és kifejlenek az elmék.” A gazdagság, a műveltség aztán – folytatta – „gondolkodásra ébreszti a’ lelkileg és polgárilag elnyomottakat, szabadságra ébreszti a’ rabszolgákat.”

A debreceni felvilágosodás kimagasló alakjainak méltó örököse volt a polihisztor Kerekes Ferenc, aki 1837-ben lett a Magyar Tudós Társaság levelező tagja. Bár Szentpétervárra egyetemi katedrára hívták, ő inkább visszajött egykori alma materébe. Eleinte a természetrajzi, majd a matézis tanszéken tanított. Európában vegytani és matematikai kutatásaival vált ismertté; elsőként, mindenkit messze megelőzve érezte meg a kémia matematizálásának lehetőségét. 1838-ban a két Bolyai előtt elnyerte a lipcsei Jablonowski Társaság pályadíját a képes menyiség (azaz a komplex számok) elméletéről írt dolgozatával. E kérdés iránt később is intenzíven érdeklődött. Érdekelte a differenciál- és integrálszámítás problémaköre is. Ő kezdeményezte matematikatörténetünk első

komolyabb vitáját; a logaritmussal foglalkozó *Szorszámtan* (1845) című könyvét pedig pénzügyi segédletnek szánta. Széles körű irodalomismeret alapján, a kor színvonalán megírt munka *Értekezések és kitérések* (1836) című, közel hatszáz oldalas nyelvészeti tanulmánya. Elsőként alkalmazta a fonetikai megközelítést a mássalhangzók vizsgálatánál, rendszerzésénél. Szófejtéseiben, szóelemzéseiben is sok kiváló ötlet van, de gyakori a túlzás. Az utolsó fejezet egy nyelvfilozófiai eszmefuttatás: itt a nyelv fejlődését a zenik alkotásának tulajdonítja. A könyv jövedelmét a Fűvészkert felállítására adományozta. Kerekas pedagógiai gondolkodóként is hazai kortársainak legjobbjai közé emelkedett, noha jó néhány fontos műve kéziratban maradt. Nézetei a felvilágosodás – közelebről Rousseau és Pestalozzi – elveiben gyökereztek; az elméleti és gyakorlati oktatás egységét hirdette, alapos, átfogó reformokat, szervezeti újításokat javasolt a Kollégiumban. A nevelés elsődlegességét hangoztatta a tanítással szemben, kiemelte a szemléltetés és az életkori sajátosságokhoz alkalmazkodás szükségességét; hazánkban ő kezdeményezte először a javítóintézetek felállítását. Sziporkázó elme volt, tele aktivitással és ötletekkel, ám kivételes tehetsége szétszóródott, az igazán nagy, korszakos jelentőségű tudományos mű megalkotásával adós maradt.

Tanszéki utódja, az orvosdoktor Csécsi Nagy Imre írta – 1842-ben – az első magyar geológiai munkát, *Földünk 's néhány nevezetesb ásvány rövid természetrajza* címmel; ennek köszönhette a Tudós Társaságba való beválasztását 1844-ben. Korábbi művei más témakörben mozogtak: írt a botanikai magyar műnyelv javításáról, a fénysugarak polarizációjáról; mindmáig izgalmas kérdést feszegetett tanári székfoglalójában, amelyben a természettudományoknak a többi tudományra gyakorolt jótékony befolyásáról beszélt. Az elektromosságról is készített egy monográfiát, de ennek kinyomtatása korai halála miatt félbeszakadt. A katedrán a kísérletezés, a szemléltetés, a gyakorlat felé fordult, elindította a növénygyűjtést, gyarapította az ásványgyűjteményt.

Fiatalon, harmincöt évesen (1846-ban) emelték a Magyar Tudós Társaság tagjai közé Szűcs István jogászprofesszort. Ezt megelőzően, a negyvenes évek első felében több jogtudományi könyve is megjelent. Az észjogi irányzat híve volt az akkor már retrográd történeti jogi iskolával szemben; a mai kutatás a hazai pozitivisták jogbölcselet egyik előfutárának

tekinti. Legjobb, legigényesebb munkája 1847-es akadémiai székfoglalója, amelynek címe: *A tételes jog philosophiájának történeti fejlődéséről*. A magyar szakirodalomban először foglalkozott a tárggyal, elsőként vette fel a történetiség követelményét a törvények vizsgálatában.

A reformkori Debrecen kilencedik akadémikusa, Lugossy József – a hajdani eminens diák – 1845-ben lépett a Kollégium magyar nyelv és irodalmi tanszékének katedrájára. Nyelvészeti kutatásait honorálva már évekkor előbb, 1841-ben – alig huszonkilenc esztendősen – beválasztották a Tudós Társaságba. Amikor ismét a város polgára lett, más irányban is tájékozódott: a népi hagyomány történeti értékeit tanulmányozta. A márciusi forradalomig már nem publikált semmi jelentőset, később aztán könyvek egész sorát adta ki.

Debreceni polgárként is nagyon termékeny volt Balásházy János, a korabeli magyar agrártudomány első számú reprezentánsa. Már az első választáskor, 1830 novemberében az akadémia tagja lett. Hat évvel később jött a városba: előbb a Vay-uralom jószágkormányzója, majd maga gazdálkodott két tanyán, végül ismét jószágigazgató. Közben számos cikket és négy könyvet írt, köztük 1844-ben a kritikus hangvételű, ám javító szándéktól vezérelt *Debrecen mint van 's jövendője* című munkát, ahol javasolta a városgazdálkodás belső megújítását. A külföldi, főként német szakirodalomra támaszkodva kidolgozta egy, a hazai sajátosságokhoz igazodó korszerű mezőgazdasági rendszer alapelveit, jó néhány részmozzanatát. Szorgalmazta a belterjes gazdálkodást, a tagosítást, az állattenyésztés fejlesztését, a szabad váltógazdálkodást, a rendszeres trágyázást; a polgárosodás érdekében követelte az ősiség eltörlését, a közteherviselést, a hitel- és pénzforgalom reformját. Példamutató erőfeszítéseket tett az agrártudományi ismeretek széles körű terjesztésére; egy emlékbeszédében felvázolta a gazdasági irodalom történetét. Balásházy tehát a modern magyar mezőgazdaság, a polgári agrárfejlődés egyik kezdeményezője volt.

Az akadémikusok mellett további debreceni tanárok és más szakemberek is megemlíthetők, akiknek nevéhez figyelemre méltó tudományos vagy szakirodalmi teljesítmény fűződik. A pedagógia első magyarországi tanszékének (1825) professzora, Zákány József didaktikai eljárásokat dolgozott ki, biztató kísérleteket tett egy neveléstudományi

rendszer megalkotására, módszertani szempontból újszerű tankönyveket írt. Korábbi tevékenysége folytán pedagógiai szaktekintélyként tisztelték a salétromgyár főinspektorát, Váradi Szabó Jánost, aki Pestalozzi tanainak talán legkövetkezetesebb magyarországi propagátora, a gyakorlati képzés egyik hazai úttörője volt. Hosszú ideig nem publikált, de amikor 1846-ban megindult a *Nevelési Emléklapok* című pesti folyóirat, újra tollat fogott, és elsősorban a népiskolákról, a köznép számára javasolt ún. szorgalomtanodákról cikkezett.

A Debrecenben sokáig elhanyagolt, a negyvenes évek elején újjászületett jogi szakirodalom művelői, a helyi ügyvédek elsősorban a polgári átalakulást előkészítő, előmozdító törvények, törvényjavaslatok értelmezésére, közérthető magyarázatára törekedtek. Sárváry Ferenc a váltótörvény alapelveit, valamint a földesúr és a jobbágy jogviszonyának változásait mutatta be olvasóinak. Országosan vitatott gyakorlati problémát érintett testvére, Sárváry Jakab is, akinek *A büntetésről s különösen a halálbüntetésről* című pályaművét a Tudós Társaság adta ki 1842-ben. Telegdi Kovách László egyebek között egy népszerűsítő munkát – a magyar magánjogról – és 1846-ban az Akadémia pályázatára egy díjnyertes dolgozatot – a polgári törvénykezési eljárásokról – írt; ez utóbbit azonban a cenzúra nem engedte kinyomatni. Telegdi Kovách a közgazdasági irodalomban is ismertté vált: cikkeivel és még inkább *A bankokról* (1842) című, alapos, a kapitalizálódás irányába mutató értekezése révén.

A hajdani nagyhírű debreceni orvosok örökségének is akadtak folytatói – igaz, alacsonyabb szinten. Közülük megemlítenéd a tevékeny orvos-gyógyszerész, Bacsó Bálint, akit 1842-ben a Budapesti Királyi Orvosegyesület levelező tagjává választott.

A műszaki tudományok, pontosabban az építészeti technológia területén úttörő jellegű Beregszászi Pál elméleti munkássága. *Az építés tudománya...* című, négy részből álló könyvében az építészet technikai tudnivalóit, esztétikai szabályait foglalta össze és rendszerezte kiváló szakértelemmel, kora színvonalán; maradandónak bizonyult az építészeti szakkifejezések egy részének magyarra ültetése.

*

Röviden érdemes kitérni arra a kérdésre is, hogy léteztek-e a reformkori Debrecenben *kulturális műhelyek*. Erre nagyon nehéz lenne egyértelműen válaszolni. A Református Kollégiumban a tanári karon belül igazi műhely nem szerveződött; a professzorok kutatómunkája is inkább egymástól függetlenül – bár nem elszigetelten – folyt, közös törekvések alig-alig mutathatók ki, sőt nemegyszer komoly feszültségek keletkeztek közöttük. Ugyanakkor Péczely József a Lant című évkönyv körül a harmincas években létrehozott egy meg-megújuló diákcsoportot, ahol jelentkeztek az egységes szemlélet, ízlés és szándék jelei. Később szintén a diákfiatalok önképző egyesülete volt az a fórum, ahol a közös gondolatok találkoztak. A Kollégiumon kívüli tudósok, alkotók különböző mértékben ugyan, de szerepet vállaltak a város és a református egyház vezetésében, egyikük-másikuk a két kaszinó szervezésében is közreműködött – különösen aktív volt e téren Balásházy János és Telegdi Kovách László –, mint ahogy a tanárok többsége is részesévé vált a helyi közéletnek. Ún. világi alkotói kör vagy műhely azonban nem jött létre. Halvány nyomai fellelhetők annak, hogy 1846 táján a teológiai szakíróként is jeleskedő református lelkész, Könyves Tóth Mihály körül egy egészen egyedülálló, még az utópista szocialisták eszméivel is rokonszenvező értelmiségi csoport formálódott – talán Petőfi is találkozott velük –, de maradandó eredményt nem hozott ez a próbálkozás sem. A kormányzati szervek nem engedélyezték Silye Gábor ügyvéd-újságíró *Alföld* című lapjának kiadását, pedig ez – szintén 1846-ban – katalizátora lehetett volna egy, akár a város határain túlmutató, túlnyúló szellemi közösségnek.

Sokat vitatott probléma az is: mennyiben illeszkedtek az itteni kulturális törekvések az országos művelődési, tágabban *ideológiai-politikai áramlatokhoz*? A reformkorban a két alapvető, mondhatni sorskérdés a nemzeti önrendelkezés kivívása és a polgári átalakulás végigvitele volt. Debrecen kulturális életének aktív, alkotó résztvevői e kettős, szorosan egymásba kapcsolódó, egymást erősítő folyamatnak, vagy legalább valamelyikének részesei voltak. Vagyis a művelődéstörténet szemszögéből nézve nem fogadható el az a sommás megállapítás, mely szerint a korabeli Debrecen a merev konzervativizmus és a bezárkózottság jellemezte. A források tükrében ennél sokkal árnyaltabb és differenciáltabb a kép. A nemzeti programnak a szintiszta magyar város,

a függetlenségi gondolat iránt fogékony népesség biztos támasza lehetett, még akkor is, ha a városi és egyházi vezetés politikai megfontolásokból vagy a királyi kamarától való közvetlen függés folytán a bécsi udvar irányában túlzott kompromisszumokba is belement. A nemzeti szellem felerősödött a művelődési szférában is; egyebek között erre utalnak a diákköltők hazafias versei, Péczely József történeti tanulmányai, a tudományok magyar szaknyelvének megteremtésére irányuló lépések, a nyelvészeti és néprajzi kutatások. A felvilágosodás hagyományai előkészítették a talajt a liberális eszmék befogadására is. A harmincas-negyvenes években már egyre többen szegődtek a polgárosodás híveivé – elsősorban a szellemi elit most említett képviselői köréből. Különösen kiemelendők e szempontból Balásházy János agrártudományi munkái és Telegdi Kovách László útirajzai, közgazdasági cikkei; ezek mellett a természettudósok gyakorlati irányú vizsgálódásai is a polgári fejlődés, az iparosítás követelményeire reagáltak. Viszonylag sokan rokonszenveztek a nemesi reformmozgalom mérsékeltbb irányzataival. Nem véletlen, hogy amikor 1845. május 19-én Deák Ferenc, Wesselényi Miklós és Vörösmarty Mihály a városban járt, hatszáznál több polgár és diák élén kivonult az üdvözlésükre az előjáróság küldöttsége és a professzori kar. Deákot díszpolgárrá is megválasztották. Ez év őszén hasonló fogadtatásban és elismerésben részesült Széchenyi István gróf is. Petőfi Sándort 1846. november 14-én szintén tapsviharral köszöntötte a színház közönsége; ő az uniót szorgalmazó *Erdélyben* című versét akarta elszavalni, de ezt a cenzor megtiltotta. Néhányan a gyökeres, radikális változások igenléséig, a forradalom szükségességének felismeréséig, a függetlenségi törekvések megértésig is eljutottak. Közéjük tartozott Könyves Tóth Mihály, aki maga írta önéletrajzában: „én az 1848-iki nemzeti mozgalmakban s függetlenségi küzdelmekben öntudatosan és a szó teljes ereje szerint lelkesülten vettem részt.” A reformkor szellemi és politikai mozgalmait leginkább a kollégiumi diákifjúság körében kavartak hullámokat. A főiskolai olvasó társaság tagjainak a harmincas-negyvenes évek fordulóján született dolgozataiból, költeményeiből kiteszik, hogy a kor valós problémái – az anyagi és szellemi haladás, a szabadság, a cenzúra eltörlése, a hazaszeretet, az örökváltság, a népnevelés stb. – foglalkoztatták őket. Határozott célkitűzésük az európai műveltség befogadása, a nyugati országok vívmányainak a hazai viszonyokra

való alkalmazása. Talán nem véletlen, hogy a Kollégium, elsősorban az önképzőkör egykori diákjai közül többen is – pl. Bulyovszky Gyula, Irinyi József, Ujházy László, Bangó Péter – ott találhatók a márciusi fiatalok között vagy az 1848–49-es forradalom más radikális csoportjaiban. És meglepően sok tanár, diák vagy volt diák vállalt fegyveres szolgálatot a szabadságharcban nemzetőrként vagy a honvédseregben. Gáborjáni Szabó Botond már első kísérletre mintegy 420 nevet gyűjtött össze, és ez a lista nyilván bővíülhet.

*

Bár a reformkor küszöbén Debrecen szellemi életét a beszűkülés jellemezte, a polgári forradalmat megelőző évek már mozgalmasabbak voltak. Bár még távol állt egy harmonikusan fejlődő kulturális közösségtől, a vázolt tények, az alkotások számbavétele, futó értékelése azt bizonyítja, hogy a város még ekkor is komoly művelődési tényező, a magyar nemzeti kultúra számottevő bázishelye. Kétségtelen azonban, hogy korábbi súlya, a felvilágosodás idején játszott, több vonatkozásban meghatározó szerepe érzékelhetően csökkent. Különösen szembeötlő a hanyatlás a szépirodalomban. Az egyébként tehetséges, többségükben a hazai tudományos kutatás élvonalához sorolható tudósok sem igen mutattak fel olyan kiemelkedő, európai jelentőségű eredményeket, mint 18. századi vagy 19. század eleji elődjeik. A kezdeményező erő még megvolt: jogos a gyakori „első”, „úttörő” jelző, de a folytatás, a tényleges befejezés, vagyis a kiugró csúcsteljesítmény már elmaradt.

Nyilván igaza lehet Lakner Lajosnak, amikor azt írja, hogy „a korabeli Magyarországon a vidéki városokban hasonló kulturális-művelődési állapotok uralkodtak, mint Debrecenben...” A történetileg érzékelhető visszaesés belső és külső okokkal magyarázható. A város gazdasági és társadalmi fejlődésének megtorpanása, perifériára szorulása, a nemzetközi horizont beszűkülése, a konzervativizmus hatalmi helyzete, a civisközösség művészetek iránti közömbössége stb. mind-mind visszahúzó tényezőként hatottak. Legalább ilyen fontos a polgárosodás meginduló folyamatának az a jelensége is, amelynek során hazánk kulturális élete egyre inkább Pest-Budára koncentrálódott; ennek

következtében a reformkorban már elvitathatatlanul a kettős főváros az ország művelődési centruma, ugyanakkor az egykori vidéki központok megszűntek vagy elhalványodtak.¹

- 1 Az áttekintés alapjául egy korábbi, bő jegyzetapparátussal ellátott tanulmány szolgált: BÉNYEI Miklós, *Debrecen reformkori művelődéstörténetének néhány kérdése* = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve I., Debrecen, 1974, 191–220. – Azóta számos, a témába vágó közlemény jelent meg, közülük mindenekelőtt az alábbi munkákra indokolt figyelni: JULOW Viktor–TÓTH Béla, *A debreceni felvilágosodás* = Debrecen története 2. 1693–1849, Debrecen, 1981, 387–438.; LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pőr fogságában, A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, 2014.; GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A szabadság szent igéi: A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848–49-ben*, Debrecen, 1999.; BALJÓ Mátyás, *Egyházszervezet és iskolarendszer* = Debrecen története 2. 1693–1849, Debrecen, 1981, 439–472.; BARCZA József szerk., *A Debreceni Református Kollégium története*, Debrecen, 1988.; GYÖRI L. János, *Kösziklán épült vár: A Debreceni Református Kollégium története*, Debrecen, 1992.; GAÁL Botond, *A természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban*, 2. kiad., Debrecen, 2012.; FEHÉR Katalin vál., szerk., *Kerekes Ferenc*, Budapest, 2000.; SZ. KÜRTI Katalin, *A Református Kollégium és a képzőművészetek, 1790–1848* = A debreceni Déry Múzeum évkönyve 1988, Debrecen, 1990, 249–298.; TAAR Ferenc, *A kezdetektől 1879-ig, az intendatúra végéig* = A debreceni színészet története, Debrecen, 1976, 18–51.; GODA Éva, *A reformkori Debreceni Casino története, 1833–1945: Társasági élet és művelődés*, Debrecen, 2011. – A korábbi kiadványok, cikkek egy része szintén kiemelendő: FABIÁN Imre, *Debrecen zenei múltja* = *Alföld*, 1955. 1–2. sz., 94–104.; BALOGH István, *Debrecen*, Budapest, 1958.; BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négy száz éves debreceni nyomda, 1561–1961*, Budapest, 1961.; BÖGEL József szerk., *A képzőművészetek Debrecenben*, Debrecen, 1961.; BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Budapest, 1963.; TILKOVSKY Lőránt, *Baldsházy János*, Budapest, 1970.; SÁPI Lajos, *Műemlékek Hajdú-Bihar megyében* = Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete, Debrecen, 1973.; KOMORÓCZY György, *A reformkori Debrecen*, Debrecen, 1974.

ADALÉKOK A REFORMKORI DEBRECEN VÁROSKÉPÉHEZ

Papp József

Magyarország évszázadokon át legnagyobb területű városa, Debrecen, és javarészt magyar anyanyelvű lakosságának viszonylag zárt világa az idegenek számára mindig is kuriózum volt. Falusias megjelenéséről már a török időkben is írtak, de a későbbi utazók is megemlítik¹. 1814-ben egy angol vendég szerint a város „szinte egészen kunyhókból áll”.² E megállapítás sommássága ugyan megkérdőjelezhető, de tény, az ide látogatók a nyugati városok éppen aktuális fejlettségi szintjétől elmaradó városképet láttak maguk előtt, melyet a gazdagságáról, műveltségéről elhíresült, igen nagy területű és népességű település esetében érthetetlennek tartottak. E leírások körébe illeszkedik be Pákh Albert írása is, amely szatirikus stílusban tárja eléink az 1844. évi Debrecen képét. Írásomban felvázolom – a folyamatok elhúzódó volta miatt – a 19. század első 5 évtizedének városépítési, városfejlesztési összefüggéseit, valamint adatgazdagabban ismertetem a cikkben körülírt helyszíneket, városrészeket, épületeket.

A TELEPÜLÉS HELYZETE, SZERKEZETE

Debrecen sajátos földrajzi helyzetben volt a kezdetektől, egészen 1876-ig, amikor területét az újonnan létrehozott Hajdú vármegyébe illesztették.³ Addig ez a Tiszától Vámospércsig érő település részben Szabolcs, részben Bihar vármegyéhez tartozott. Területén húzódott keresztül a megyehatár, amely azonos volt az egri és a váradi egyházmegye határával. Utóbbit Hajdú vármegye létrejöttével sem változtatták meg. A határvonal pontos helyzetét nehéz azonosítani, de az, a hiedelmekkel ellentétben⁴ a belvárost nem metszhette keresztül. Debrecen a korai adatok

szerint is „északnyugati csücske volt Bihar vár megyéjének”⁵, így a megyehatár a legrégebbi településmagnak is megfelelő mai belső várost északnyugatról kerülte el. Mindig Biharhoz számították, bár a hatalmas mező-, majd szabad királyi város külsőségeit alkotó elnéptelenedett falvakról pontosan tudjuk, hogy a keleti és a déli részeken Bihar, a nyugati és az északi térségekben pedig Szabolcs vármegye joghatósága alá tartoztak.⁶

A lakott város még a 19. század közepén is elért egy alig több mint 1 km sugarú körben, és szerkezetében megőrizte a sok évszázad alatt kialakult viszonyokat. A központi Nagy-Piac térből kiágazó hat városrészt „utca” néven azonosították. Ezek pedig a Péterfia utca, Csapó utca, Cegléd utca, Varga utca, Piac utca és a Hatvan utca voltak. A városrészek névadó főutcáit a „Nagy-” vagy „Derék-” jelzővel különböztették meg.⁷ 1836-ban megváltozott az utcák viszonylagos önállósága, amikor képviselőjük, az utca kapitány utcabiztos lett.⁸ A 19. század első felében a város régmúltban gyökerező utcanevei zömmel az ott lakó mesterekre, vagy a korábbi tulajdonosra,⁹ más esetben pedig az utcát alkotó telkek számára¹⁰ utaltak. A (Nagy-)Város utca kivételével csak a kívül futó (ország)utaknál találkozunk iránymutató elnevezéssel. E névrendszer, a század első felében, az adózási nyilvántartások szempontjából célszerűtlenné vált. Az 1840-ben elrendelt átnevezésekkel, és a telkek (át)számozásával „két év munkája során sem jutottak el a végleges eredményig”. Sőt a rendszer még egy évtized múlva sem készült el véglegesen, és „1853-ban is még a feudáliskori utcaszervezet volt érvényben”.¹¹

A városirányítás még a 19. század első felében is igyekezett az ún. kint lakási tilalmat érvényesíteni az árktot övező külsőségen. Azonban a település vonzása miatt ez egyre nehezebb feladatnak bizonyult. A 18. század utolsó harmadában előbb spontán foglalással, majd szabályozott keretek között egész városrészek jöttek létre, amelyek a 19. század első felében a nyugati (külső vásártér) felőli oldal kivételével teljesen körülvtették a belső várost. A párhuzamos utcarendbe szervezett típusházak ún. hóstáti, másként taksás telkein 900 háztulajdonost írtak össze 1828-tól kezdődően. Az átlag 50–70 nő (180–252 m²) nagyságú ingatlanokon a helyi és helytartótanácsi tiltások ellenére folyamatosan

nőtt a bérlők száma is. Az 1400–1700 háztartásban, a tulajdonosok családtagjain kívül, 857 ilyen lakost számláltak össze 1828–1846 között.¹² A hóstát utcáinak és velük az itt lakók jogi helyzetének rendezése a belső városhoz csatolással történt meg, részben a városárok új nyomvonalon történő kiásásával, részben csak a városkapu kijebbi helyzetésével.

A nagy település vonzása miatt beérkező környékbeli nincstelepek a sánc és a kerteségek között igyekeztek ideiglenes éjszakai menedékhelyet kialakítani maguknak. Erre kiválóan alkalmasak voltak a városból kihordott trágyából képződött hegyek. A kötelező lerakók környékén a „városnak gyalázatjára” fennálló helyzet elleni fellépésekre utal az az ügyészégi indítvány 1826-ban, amely a „tolvajoknak lappangtatására” is alkalmas telepeken lakók ellen irányult. Kunyhóikat a tanács újra és újra „elhányatta”, de azok felszámolása még két évtized múlva is gondot okozott.¹³

A városközponttól kissé távolabb két szigetszerű, engedélyezett lakónegyed létezett a 19. század első felében. A keleti oldali temetőön túli olajütő telep a 18. század végén keletkezett, amikor ezt a tűzveszélyes tevékenységet kiutasították a városból. A szabályok dacára hamarosan megjelentek más lakók is, így 1834–1845 között az ott talált összesen 28–34 család 32–40%-a már nem olajütésből, hanem napszámból élt. (A telep rendezetlen házait az 1980-as évekre bontották le, helyükön kertváros épült fel.) A szintén ipari célból kialakult másik lakótelep a város túlsó felén, a Tóció folyás nyugati partján emelkedő kurgán, a Peselő-domb környezetében jött létre. Helyét az itt fellelhető felhasználásra alkalmas agyag határozta meg. A városban munkát vállaló tégl- és cserépvetők ugyanis engedéllyel lakhattak agyaggödreik mellett a nyári időszakban, persze a családjuk nélkül. A hatóság 1830-ban tett először kísérletet a gödrös terület valamiféle rendezésére, és 1835-ben megengedte, hogy akik a felhagyott agyaggödröket elegyengetik, „munkájuk jutalmául” öt évig használhatják veteményezésre. A kertészkedésből azonban hamarosan letelepedés lett, sőt a téglavetők mellett megjelentek a „gyanús, korhely” elemek is. Az eredetileg csak a munkaidőszakra létesült kunyhók pár év alatt állandó lakásokká váltak. A telepen 1838-ban 32 téglavetőmestert, 16 legényt és 7 más foglalkozásút írtak össze, akik 35 önálló lakásban laktak. Ezeket az építményeket még évtizedek

múlva is kunyhóként írták le. (A város földjén álló magánházak tulajdonosai még a 20. század első és második felében is a városnak, majd az államnak fizettek földhasználati díjat, pedig már az 1930-as években megkezdődött a telep rendezése, és a telkek értékesítése számukra.)¹⁴

NAGYERDŐ, PARKERDŐ

A történelmi Debrecen hatalmas erdőtulajdonai között minden időben meghatározó gazdasági szerepe volt a város közeli Nagyerdőnek, bár a 18. század végén 2300 kh (kb. 1324 ha) nagyságú területe az összes debreceni erdőség alig egytizedét tette ki. Minden bizonnyal a jobb minőségű faállománya miatt volt kitüntetett helyzetben. A „tilalmas” Nagyerdő gazdasági hasznosításáról sokat beszélnek a korabeli írások, főleg amikor falopások és más kártételek miatt intézkedésekre kényszerült a tulajdonos város, de nyomát sem lelmi, hogy pihenésre is használták volna. Közelsége ellenére inkább rejtékül szolgálhatott külső veszedelmek esetén, semmint pihenőterként. Korszakunkban még szinte teljes volt az az 1745-re elkészült széles védőárok, amellyel bekerítették a zömmel tölgyes erdőt.¹⁵ A mai Nagyerdei körút helyén volt sáncon át szekérrel is járható kaput nyitottak délre a város és északon Parlag (Pallag) pusztái felé. Az erdő hagyományos rendje a 18. század végén változott meg. Miután bent a városban sem folyóvíz, sem fás parkok nem enyhíthették a nyári hőséget, érthető, ha a városkapu és a Nagyerdő közötti közel másfél kilométernyi „homoksivatag” dacára egyre többször látogatott ki a lakosság a fák közé. Csokonairól is tudjuk,¹⁶ de más oktatók is gyakran kirándultak a kollégiumi diákokkal a tölgyes város felőli részébe. A sétán túli szórakoztatás érdekében Geötz Ferenc királyi biztos 1794-ben kezdeményezte a legközelebbi rész parkerdővé alakítását, benne „közönséges” (közcéjú) mulatóhely felépítését. A comissarius javaslatát az önkormányzat vezetése ekkor még visszautasította, mondván: csak a kétes elemek gyülekezőhelyét teremtenék meg odakint, a sétára pedig így is alkalmas az erdő, de egyébként sincs igazi igény az erdőben való mulatozásra, mert a debreceniek a kerti, vagy szőlőtermelő munkával kapcsolódnak ki.¹⁷ A változáshoz két évtized, és az

kellett, hogy 1815-ben belterületbe csatolják a Kút, Nyíl, Homok utcák taksás telkeit, és vele a városkapu fél kilométernyivel kijebbn, az Árok utcától a mai Füredi úthoz kerüljön.¹⁸ A tanács az évtized végére a Nagyerdő városközeli részét már „díszkert”-nek nevezte,¹⁹ és a benne kialakított sétányok mellé facsometéket, így pl. fenyőfákat is ültettek. (Ezek néhány öreg példánya még ma is él.)

A Nagyerdő első, nem gazdasági épülete a fürdőház, mai nevén a Nagyerdei Vigadó lett. A házat nagyrészt Bek Pál királyi biztosnak köszönheti Debrecen közönsége. Ő szorgalmazta, hogy az itteni bővizű kútra alapozva építsenek fürdőt a lakosság számára. 1823-ból ismert a fürdőház első terve.²⁰ A Szabó János erdőmester rajzán látható részben egyemeletes épület a mai Medgyessy sétány vonalára került volna, mélyen bent, az erdő dombosabb részére.²¹ Végül az udvari kamara mérnökei által 1824-ben elkészített tervek szerint 1826 őszére építette fel Povolny Ferenc a jelenleg is álló klasszicista vigadó- és fürdőházat. A létesítményt hamarosan bővítették, így 1838-ban már „12 belső és 6 külső szoba” állt a bérlő rendelkezésére.²² A parkosított részek kertészei a városi erdészet munkatársai voltak, akik a házi kezelésű erdők felügyelete mellett ellátták ezt a feladatot is. Az erdőmester házát, a fürdőház előtti parkban²³ 1839-ben építette fel Köhler György építőmester. Azonban az erdészet gazdasági udvarát a kaputól keletre alakították ki. A kapus „háza” még 1844-ben is a Pákh-féle leírásnak megfelelő földkunyhó volt, bár 1831-től 1846-ig több tervrajzot is ismerünk az új csőszházról. Végül a század közepére felépült egy „empire-stílusú” ház,²⁴ amely a 20. század negyedik évtizedéig állt a Nagyerdő kapujában. A lassú, de folyamatos fejlesztések következtében a város felőli területek kiszakadtak a „vaderdei” kezelésből, hasznosításból, és azon belül a mai Pallagi úttól nyugatra eső rész valódi parkerdővé alakult át. A szabadságharc debreceni eseményei idejében a fürdő és vigadó környékét az 1849-ben Debrecenbe menekült jövevények is hamar felfedezték, itt pihenték ki fáradalmaikat, és a nehéz viszonyok dacára egymást érték a vidám mulatások.²⁵ A fürdő előtti téren nemegyszer a Zanini-zenekar szórakoztatta a kivonult közönséget.²⁶

SIMONYI-GÁT, SÉTAKERT

A város polgárai mellett gyakori látogató volt a Nagyerdőben a piarista diákból lett óbester, a Debrecenben állomásozó báró Simonyi József. A bohémságáról híres huszártiszt a katonai gyakorlatozásokon túl mulatozásra is igénybe vette az erdőt. Miután száraz időben hatalmas porfelhővel járt minden kivonulás, ezért a gáláns tiszt fasorok telepítését javasolta a kivezető út mentén. A felajánlott pénzt a város vezetése megköszönte, de nem fogadta el, mivel saját feladatának ismerte el a faültetést. Ennek dacára, csak az út egyengetése készült el, és 1820/22-ben mégis az óbester ültette ki huszáraival a facsemetéket.²⁷ (A hagyomány szerint minden csemetéhez egy-egy katonát állított őrként.) Debrecen hálás közönsége ezért adta a sétánynak a „Simonyi-gát” nevet, amit átvett a hivatalos szóhasználat is. (A századvég átfogó utcanevérendezése „Simonyi út” formában örökítette az utókorra az elnevezést.) A négy sorba kiültetett 600 darab jegenye nehezen tűrte a talajt és a szárazságot, így a kipusztultakat akácra cserélve, hamarosan akácfasorok között vezetett az út.²⁸ Itt, az „ősidők óta terméketlen” homokdombokon át már 1815-ben nyílegyenes „közsétány”-t tervezett a város,²⁹ mert mindkét oldalán, kb. 100 m telekmélységben gyümölcs-, dísz- és konyhakerteket akartak értékesíteni. Azonban a szándékosan drágán kínált üdülőtelkekkel kapcsolatban a „megvételre senki sem íratta fel magát” 1826. április 17-ig.³⁰ 1830-tól viszont megnőtt az érdeklődés a zömmel 600–1200 négyszögöles ingatlanokra,³¹ és a sétány nyugati oldalán 1834-től már kúriaszerű beépítéssel is találkozunk a korabeli térképen.³² 1843-ra 41 ingatlan eladásáról tudunk. A vevők zömmel a város honorácior rétegét képviselő hivatalnokok, tanárok, kereskedők stb. voltak. (Közülük néhány ismertebb név: Simonffy Gábor, Budai Ferenc, Poroszlay Fridrik, dr. Zsebők József, Grám Szilveszter.) A kirándulási igény növekedése, és nem utolsósorban az iható vízü kút a Simonyi-gát forgalmát jelentősen megnövelte, de omnibuszt csak 1863-tól érte meg üzemeltetni rajta.³³ Útburkolás és közvilágítás pedig csak a század utolsó negyedében készült.³⁴

VÁROSKAPU

A Nagyerdő felől leghamarabb a Péterfia kapuján át lehetett beérni a városba az itt végződő Nagy-Péterfia utcához, amelynek a mai Ajtó utcától addig tartó szakasza jelenleg a Bem tér része. Ez a városkapu egyike volt annak a hétnek, amelyet a lakott területet ölelő védősáncra létesítettek. Debrecen ugyan 1405-től jogosult volt városfal felépítésére, arra azonban sohasem telt a költségvetéséből,³⁵ ezért helyette széles és mély vizes árkot ástak, amelynek belső oldalán palánkból, sövényből, sűrű, tüskés cserjékből álló kerítést tartottak fenn. A 18–19. századi térképek tanúsága szerint az átvezető hidaknál kifelé hajló félkörívű volt az árok vonala, amelynél a város felől bástyaszerű térséget alakítottak ki a kapu és az őrhely számára.³⁶ A lakott területek bővülése miatt a 19. század második és harmadik évtizedében a déli és az északi oldalon az új nyomvonalra került vizesárok földbástyák nélkül épült ki. Ilyen helyzetű volt a Péterfia kapuja is 1844-ben, de Pákh Albert leírása ráillett a többi kijáratra is. Kettő kivétellel dísztelen, egyszerű ácsolt tölgyfaépítmények voltak ezek. Csupán a Miklós utcai kapu, illetve a Német (Széchenyi) utcai kisajtó helyett épített nyolcadik kapu volt téglából. Az előbbi a királyi biztos utasítására 1823-ban, a város földalatti csatornájával együtt készült.³⁷ A másik, a vásártérre nyíló téglakapu felépítését 1829-ben rendelték el.³⁸ A kapuk és a védősánc a szabadságharc utáni években végleg elvesztették a jelentőségüket. (Az árokrendszer nagyobb ütemű felszámolása 1852-től a nyugati oldal felől kezdődött el, bár még a század vége felé is maradt egy-két kisebb szakasza. 1854-ben a még meglévő kapusházakat is eladásra kínálták, csupán a Péterfia utcai téglaszerkezetű épület maradt meg, amelyben bikaakolt rendeztek be.³⁹)

PÉTERFIA UTCA

Az északi városrész kapuja közelében, a nyugati oldalon, a mai Honvéd utca sarkánál működött a *serház* 1844-ben. Ezt látva Pákh Albert, a sörfogyasztást, mint a magyarságtól idegen szokást ostromozta, pedig

a színmagyarnak tekintett Debrecenben is már legalább a 16. századtól tudunk sörfőzésről, 1594-ben már serbírót is alkalmaztak. Előbb magánházaknál állították elő az italt, majd a város is üzletet látva benne, felvásárolta az üzemeket, és a 18. századtól bérbe adott sercsapszékén, a Piac utca és a mai Kossuth utca sarkán értékesítették a kedvelt italt. A Péterfia utcai főzderől 1726-ból ismert az első adat, és a város déli felén lévő főzőházat 1732-ben vásárolta meg a város.⁴⁰

A Péterfia utcán és szerte a városban 1844-ben lépten-nyomon *bormérések* voltak, pedig évszázadokig „csak a hat vagy hét közönséges csapszéken, a város vendégfogadóiban a Fejérlóban és Aranybikában, meg a pusztai külső csárdákban” mérhették a közösség és a polgárok borait is. 1834-től szűnt meg a bormérés kizárólagossága, így attól kezdve a taksa lefizetése ellenében minden polgár nyithatott kocsmát saját házában. Ettől a szabadságtól sokan tartottak, így pl. Földi János esküdtt polgár is megállapította 1833-ban: „a bormérő házak elszaporodásától félti a jó erkölcsöket.” Az aggályok ellenére egyre több polgári italmérés nyílt, amelyekben akár egyszerű húsételekhez is hozzá lehetett jutni. A nyitvatartást általában este 10, a nyári hónapokban 11 óráig engedélyezték. Népszerűségükre jellemzően 1838/39-ben, a város bérbe adott csapszékeivel együtt már 122 bormérés volt Debrecenben. 1846/47-ben pedig a 6 csapszék nélkül is 213 üzemelt.⁴¹

Beljebb, a Péterfia utca nyugati oldalán ma is áll az egykori Tóth-ház vagy Tóth-laktanya, amelynél katonaságot látott Pákh Albert. A jelenlegi Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum 1730-ban került „közönséges⁴² quartélyház” céljára a város tulajdonába. Egyik átalakítását korszakunkban, 1832-ben Litsman József végezte. Miután Debrecenben egészen a 19. század közepéig nem épült katonai laktanya,⁴³ ezért a katonai beszállásolást egyrészt magánházaknál, másrészt – főleg a tisztek részére – a városi tulajdonú lakóházakban szervezték meg. Ezek az arányosan elhelyezkedő ingatlanok a nyilvántartásokban megőrizték a legutolsó magántulajdonos nevét. A változatos hasznosítású középületekből jelenleg már csak kettő áll. Napjainkban tűnt el a Csapó utcáról a sokszor alakítgatott ún. *Oláh-ház* vagy Oláh-laktanya, amely közel egy évszázadig a tűzoltóknak adott otthont.⁴⁴ Az 1814-ben katonai célra vásárolt *Rozgonyi-ház* ma is áll a Szent Anna utcán. Ezt Litsman József

építtette össze a szomszédos házzal 1821-re, római katolikus plébánia céljára. (Az ingatlan majdnem az ezredfordulóig városi, illetve állami tulajdonban volt.⁴⁵) A Péterfia u. 28. szám alatti Tóth-laktanya, amelynek „némely része a XVIII. századból való építménynek látszik”,⁴⁶ Balogh István szerint az 1770-es években épült, és 1844-ben is közel mai formájában állhatott.⁴⁷ (A ház városgazdai hivataltól katonai fogházig sokféle közösségi funkciót ellátott, 1952-től pl. mentőállomás is volt.⁴⁸)

A vízben igencsak szegény, igavonó állatokban viszont gazdag Debrecen belső városrészében, a gépek megjelenéséig, állatok hajtotta *szárazmalmok* működtek. Általában 2, 3 vagy 4 ló, máskor ugyanennyi ökör volt befogva a malomkövet forgató faküllők közé. 1771-ben 87, 1821-ben 81 ilyen malomról tudunk, de még 1872-ben is 29 ilyen telket találunk a térképen, összesen 77 malomépülettel.⁴⁹ Ekkor is mindössze egyetlen háznál állt magában a malom, általában 2 vagy 3, sőt 5 telken 4 üzemi épület látható együtt. Pákh Albert minden bizonnyal a mai Péterfia utca nyugati oldalán, a Kálvin téri bábszínház északi szomszédságában, a Darabos utcára ferdén átnyúló malmos telek épületeit láthatta.⁵⁰ Ő akkor még csak kétségeiről írt egy lehetséges debreceni gőzmalom felépítésével kapcsolatban. Éppen abban az évben, 1844-ben alakult meg az a gazdasági társaság, amely 1848-ra felépítette a hatalmas István gőzmalmot. A nagyüzem hamarosan egyeduralkodó lett a környék malomiparában, és kiszorította még a durva őrlésre átállt szárazmalmokat is a városból.⁵¹

REFORMÁTUS KOLLÉGIUM, NAGYTEMPLOM

A Nagytemplom és a Kollégium közötti kietlen, rendezetlen térség az 1802-ben, a fél várost elpusztító tűzvész után alakult ki. Azt megelőzően már itt, a Nagytemplomnál kezdődött a Péterfia utca. A keleti oldalon egymás szomszédjai voltak a délre induló Piac utca és az északi irányba tartó Péterfia utca első házai.⁵² A másik oldalon a templom és a „főiskola” között a mai Emlékkert helyén is lakótelkek voltak. Az itt elpusztult házakat nem engedték újraépíteni, helyükkel a keleti oldali teresedést bővítették ki, és részben vásári funkciókat telepítettek oda.

A várost igen kritikus szemmel néző Kazinczy már 1824-ben parkot álmódott ide: „Ha majd a város Erdőmestere Szabó Úr felneveli a maga Platanuszait, Bignonijáit, s Jegenyéjit, s Canádi Nyárjait, Debreczennek ez a hely lesz sétálója”.⁵³ Azonban a terület rendezését, szépítését nem igen segíthette, hogy északi és déli oldalán hatalmas építkezések zajlottak. 1803-tól 1816-ig, sőt az épületbelső tekintve további évtizedig a Kollégium új szárnya, illetve 1815-től 1827-ig az új Nagytemplom elhúzódó kivitelezésének színtere volt. Ráadásul a templom körüli magas terasszal csak 1846-ra készültek el. Az anyagiak sem álltak rendelkezésre, mert az 1802-ben és 1811-ben tomboló tűzvészeket követő helyreállítás, rendezés, az új városháza, a csatornázás stb. mértéktelen terhet jelentettek a város költségvetésére. A prioritások meghatározása során az egyszerűbb, gazdaságosabb megoldásokra kellett törekedni, és ezek egy kivülálló számára akár az igénytelenség jegyei is lehettek.

A korszak meghatározó beruházásai az egyházi és a középítkezések voltak. Megvalósulásukra egyaránt jellemző, hogy első terveiket építész mérnökök vetették papírra, de az anyagi eszközök beszűkülése, illetve az építőmester tehetsége miatt erősen módosult formában épültek fel. Jó példa erre a századelőn a Református Kollégium új épülete. A régi Nagytemplom (volt Szent András-templom) tengelyével párhuzamosra igazított új homlokvonalt Péchy Mihály építész eredeti elgondolása, de az épület mind a külső megjelenésében, mind pedig a belső kialakítását tekintve erősen módosult a tervekhez képest. Előbb még maga az építész végzett korrekciókat, de a középső díszes bejárati csarnok elhagyása, továbbá az épületbelső végletes leegyszerűsítése az építőmesterek (Éderer Jakab, Huzl Konrád, majd Rabl Károly és Rabl Kornél) szerint alakultak ki. A református Nagytemplommal is hasonlóan járt Péchy, de ebben az esetben már az első pillanattól kezdve erősen eltértek terveitől a beruházók, és végül olyan nagymérvű módosításokkal folyt a kivitelezés, hogy meg is tagadta a házat az építész. Viszont a templom talán éppen annak köszönheti egyediségét, hogy az 1805 és 1822 között lefolyt kivitelezés alatt létrejött végső forma magán viseli Péchy Mihály, Thalherr József építészek, Litsman József, a Rabl testvérek, Köhler György, Povolny Ferenc építőmesterek és Beregszászi Pál kollégiumi rajztanár tehetségét, keze munkáját.⁵⁴ A korszak más házaira

is megfeleltethető Balogh István megállapítása: „A Nagytemplom mai formája kényszerű megalkuvás Péchy Mihály szárnyaló tervei, az anyagi lehetőségek, a kálvinista ortodoxia, a hozzánemértés, a határozatlanság és a kivitelező építőmesterek technikai tudása között.”⁵⁵

A BEK-HÁZ ÉS A „THEATRUM FUNDUSA”

A szabadságharc előtti Debrecen főutcája legszebb épületének özvegy Bek Pálné egyemeletes bérházát tartották. A mai Tisza-palota egyemeletes elődjét két ütemben, klasszicista stíluselemekkel valósították meg. Négy utcára néző elhelyezése 1835-re alakult ki. A Piac utcai főhomlokzat egyharmadának megfelelő első épületszakasz 1824/25-ben épült fel az akkor már bontásra ítélt ősi városháza felőli oldalon, Bek Pál királyi biztos bérházaként. A Rózsa utca (előtte Büdös köz) vonalát is rendező ház kivitelezője Rachbauer Péter építőmester volt. Tervezője nem ismert, feltehetően a királyi kamara egyik építészé lehetett. Az épülő házat és udvarát összekapcsolták Bek Pál felesége, Bárczay Anna és sógornője, Bárczay Zsuzsanna bérbé adott, a Répa piacig (Zamenhof utcáig) érő nagy épületével. A királyi biztos elképzelése szerint igazította ki a város az eltérő hosszúságú telkek hátsó (keleti) határát, és a Sas utcáig lebontott roskadozó házak helyét „Theatrum fundus” (színháztelek)⁵⁶ céljára rendelte. (Az ötlet komolyságát, és egyben a korabeli kőművesek ismereteit is jól jellemzi, hogy 1847-ben Sáska János kőműves legény „remek” munkája egy 1200 személyes színház- és kaszinó épület megtervezése volt.⁵⁷) Bek Pál, „Bököny és Téglás örökös Ura” 1827-ben bekövetkezett halála után özvegye jelentette be 1829-ben, hogy „a Déli Oldalról tökéletességre ment Építést az Északi Oldalonn” is folytatni akarja. A régi ház helyén, a falazatok részleges felhasználásával 1834/35-ben készült el az egy udvart bezáró, négyszöget formáló épülettömbbel Bekő Albert építőmester. A ház(rész) tervezőjét ebben az esetben sem ismerjük, de a főutca felől ma is látható kétszer tört, homorú homlokvonalat Szabó János, a város erdőmestere jelölte ki. Az új bérház piactér felőli földszintjére üzletek kerültek. Fölötte az emelet középső, illetve városháza felőli részét már az átadás évében,

1835 júniusától a Debreceni Casino bérelte, amely a piac túlsó oldaláról az Andaházy–Szilágyi-házból költözött ide. A kaszinó táncterme a főbejárat feletti ovális díszterem volt, amelyből a portikusz négy ikeroszlopával alátámasztott főtéri erkély nyílt. (A ház mai, eklektikus megjelenését 1891-ben, a második emelet ráépítésekor, Tóth István tervei szerint nyerte el.)⁵⁸

VÁROSHÁZA

A debreceni főutca keleti oldalának másik meghatározó épülettömbje, az egyemeletes klasszicista városháza is a 19. század első felében nyerte el végső formáját. Helyén 1531-től kezdve másfél évszázadnyi idő alatt építették össze a szomszédos egyemeletes lakóházakat a városírányítás és a jogszolgáltatás céljára. A 18. század végére igen rossz állapotba került ősi épületek helyett, a tűzvészekből okulva négy utcával határolt új városháza felépítését határozták el. Több tervváltozat után a budai Országos Építészeti Igazgatóság és a bécsi cs. és kir. Hofbauratthe készítette azokat a rajzokat 1821/22-ben, amelyek szerint 1824. május 22-én „a Város Házának tökéletes négy szegbe építhetésére” az építési terület „kiczövekelése” megtörtént.⁵⁹ A kisajátítással kialakított új Városház utca felől 1825-ben készült el a keleti épületszárny, alagsori és magasföldszinti „tömlöczökkel” és emeleti irodákkal. Az alapfalak és mellettük az utcai fedett téglacsatorna Povolny Ferenc, a felépítmény Rachbauer Péter építőmester munkája volt. A hivatal következő épületszakasza, a Városház utcától a Rózsa utcai kapuig tartó mélypincés nyomdai szárny 1837-ben Povolny Ferenc irányításával készült el. Az építőmester a kivitelezéssel egy időben módosította az eredeti terveket, bár javaslataiból csak a pinceszint valósult meg, mert a székház végleges formája Ságodi József kamarai mérnök korrekciója nyomán alakult ki. Povolny a nyugodt klasszicista formájú, három utcai kapus épületnégyyszög kivitelezésével 1844-ben végzett. Debrecen első, eredetileg – és azóta is – egyetlen helyhatósági célra készült házának Piac utca felől kialakított díszes főbejáratát az emeleti dísztermet alátámasztó boltozatos pillérek között alakították ki. A díszteremben 1844. május 8-án volt az

első tanácskozás, amely egyben Debrecen első nyilvános közgyűlése is volt. A ház Rózsa utcai kapujától kezdve a Piac utca és a Kossuth utca felől, a földszinten végig 18–22 bérbe adható bolthelyiséget alakítottak ki. A hivatal emeletére egy díszes és két melléklépcsőn lehetett feljutni, itt a részben nyitott árkádos folyosóról nyíltak az irodák, tanácskozótermek. Az emelet főutcai részén, a Nagytemplom felőli sarkon rendezték be az illusztris vendégek lakosztályát, ahol előbb, 1849-ben Kossuth Lajos, majd 1852-ben Ferenc József is lakott.⁶⁰

A SZENT ANNA UTCA KÖRNYÉKE

A reformkorra már évszázadnyi idő eltelt, amióta a római katolikus egyház végérvényesen visszatelepülhetett Debrecenbe a Varga és Szent Anna utca sarkán 1716-ban kijelölt 1 holdnyi templomtelekre, ahol 1721–1746 között épült fel a kegyesrendi és plébániatemplom. A jelenlegi Szent Anna-székesegyház az 1811-ben pusztító tűzvészben súlyosan megsérült, helyreállításával 1814-re készültek el. Az eredetileg csak a tetőszintig elkészült utcai tornyoknak az első tervek szerinti befejezését Povolny Ferencről rendelték meg, aki a 44,3 méter magas, háromemeletes, aranydíszű, coft-sisakos építményeket, és az új főhomlokzatot 1834-ben készítette el. A templom zsindefedését is ebben az időszakban, 1832-re sikerült kevésbé éghető cseréptetőre átépíteni.

VÁROSFELJESZTÉS

Debrecen településszerkezete évszázadokon át alig változott. A falusiasan nagy telkek és utcák helyzete csak kevésbé módosult. A gyakori tűzvészek megelőzésére született elhatározások a kevésbé gyúlékony építőanyagok használatára, a közök és sikátorok szabályozására nem vezettek látványos eredményre. Még az 1802-es tűzvész után két év alatt felépült 62 új házból is csak 10 készült téglából.⁶¹ Lényeges változás csak 1808 után következett be, amikor az új szabályok alkalmazása kötelező lett. A házak egymástól való távolságát, az utcai beépítési vonalat attól

kezdve a város mérnöke jelölte ki. A szenátus 1815-ben hozott létre egy bizottságot a városszépítésre, amely a telkeken belüli funkciók elrendezésével is foglalkozhatott. Ennek is köszönhetően a század harmadik évtizedében tényleges városiasodás kezdődött, lassacskán eltűnhettek az utcafronton álló istállók, őrskékek. A régi épületek azonban nem nagyon változtak, és még 1837-ben is mindössze egyetlen három- és szintén egyetlen kétemeletes ház volt a városban.⁶² A különböző elnevezések alatt folyamatosan működő bizottság 1840 és 1846 között a tanács szerveként „építésre és szépítésre ügyelő bizottmány” néven ténykedett. Ezt követően az új építkezésekkel kapcsolatos felügyeleti jogkört az „utcabeli tanácsnokoknak és utcabeli mérnököknek” kellett ellátni.⁶³

Az ellentmondásokkal terhes, és nem éppen gyors városiasodási folyamat egyik motorja Bek Pál királyi biztos volt 1817–1828 között, aki ugyan sohasem lakott a városban, viszont itt épült bérházával erősen érdekelt volt a fejlesztésekben. Tevékenységével rá tudta szorítani a város vezetőit a szépítésre, jobbításra kidolgozott tervek végrehajtására, amelyek anyagi okok vagy szemléletbeli ellenállás miatt, esetenként pedig a „felsőbbség” tiltása miatt nemegyszer elakadtak. Megtehetette, mivel támogatása sok esetben együtt járt a kamarai jóváhagyással is. A „comissarius” volt az, aki – saját tulajdonaként – építette fel az első egyemeletes bérházat Debrecenben, a mai Tiszapalota városháza felőli oldalának akkor még egyemeletes részét. Mint mérnökemember ő maga jelölte ki tömböt alkotó háza alapjait, s vele az új városháza végleges utcai vonalát. A Széchenyi utca sarkán, a ma Podmaniczky-házként ismert Bárczay-féle épületet is az ő elképzelése szerint a szűk utcatorkolat kiszélesítésével helyezték el 1827/28-ban a leendő városházához igazítva. Szerzteágazó tevékenysége a városképet is nagyban befolyásolta azzal, hogy 1825-ben úgy szorgalmazta a cserép- és téglavetők letelepítését a városban, hogy jutalmat ajánlottak annak, aki a munkájához alkalmas földet talált. A város első csatornázásától a nagyerdei fürdőházig érő tevékenysége végén a város vezetői is elismerték Debrecen fejlesztésében betöltött pozitív szerepét, és köszönetképpen kivitték a téglási kastélyában halálos ágyában fekvő Bek Pálnak a debreceni „Polgárságról Szólló Levelet”.⁶⁴

Az építési igény felfutása miatt 1810 után egyre több kőműves érkezett a városba. A közreműködésükkel lefolyt „nagy középítkezések hatása szinte építőművészeti iskolát teremtett, amelynek továbbélése a magánépítkezéseken egy fél századig kimutatható.”⁶⁵ A mesterek dinasztikiákat teremtettek, így a 18. század végétől sokszor látunk azonos vezetéknevű szakembereket a városban. Ők azok, akik a maguk tervezte polgárházakkal megformálták Debrecen coft, majd klasszicista arcultát. Amíg a 18. század végén 3 mesterről tudunk, 1820-ban már 9 mestert, 96 legényt és 13 inast írtak össze. 1840-ben 6 építőmester 123 legényt, 1847-ben a 8 mester 121 legényt foglalkoztatott. Rachbauer Józsefnél 32 legény és 12 inas, Köhler Györgynél 28 legény és 12 inas, Bruckner Ernestnél 12 legény és 2 inas, Povolny Ferencnél 9 legény és 2 inas, Listman Józsefné vállalkozásában 8 legény, Rachbauer Péternél 41 legény és 2 inas dolgozott. Vecsey Imre helyi származású építőmester 1847-ben a város legnagyobb építőmestereként⁶⁶ vállalta fel 23 legényével a gőzmalom felépítését.⁶⁷A konjunktúra idevonzotta a téglavetőket is, akik száma 1770-től 1848-ig 16-ról 38-ra nőtt.⁶⁸

VÍZELLÁTÁS, VÍZELVEZETÉS, KÖZLEKEDÉS, KÖZVILÁGÍTÁS

Az ivóvízellátás, a város belsőségi kútjainak rossz vízminősége, illetve a jó vizű kutak messzesége miatt egészen a 20. század második évtizedéig komoly gondot jelentett. A 19. század első felében külön rendszere alakult ki a vízhozásnak. Az asszonyok, lányok, cselédek és a fogadott fuvarosok hozták a városba az ivóvizet a sáncon túli területekről, az északi, keleti és déli homokos oldalon ásott kutakból. A mai Kút utca elnevezése is az ottani népszerű és jó vizet adó kútra emlékeztet. Egyebek között éppen a kutak könnyebb elérésére ácsoltak a városvédő árkon át kisebb hidakat az egymástól nagy távolságban lévő városkapuk között. Az itteni ún. kisajtók kizárólag a gyalogosok közlekedését szolgálták. (A mai Nagysándor József utca is a Péterfia utcai kisajtótól induló vízhorodó ösvény nyomvonalán jött létre.) A vezetékes vízellátás gondolata igen régi. Már az 1770-es években is komolyan fontolgatták a víz bevezetését

az akkor még bővizű Tóció forrásvidékéről, Zelemér templomdombja és a böszörményi országút közé eső területről. A hatalmas költségek miatt végül sem ez, sem a 19. század harmadik évtizedében a Homokkert melletti kúttól a Nagytemplomig érő vízvezeték nem valósulhatott meg. Egy másik rendszert, a nagyerdei kútnál épített vízkiemelőt, a vasból vagy cserépből való vízvezetékét és belvárosi víztárolót szintén az anyagi fedezet hiánya miatt kellett elvetni.⁶⁹ Helyettük váltakozó sikerű kútúrású kísérletekbe kezdtek a belvárosban. Ezek egyike az a polgárok adományából finanszírozott fúrás volt, amelyet végül fel kellett hagyni, mert a Nagytemplom és a Kollégium között 1838–39-ben kb. 80 méter mélységig lefúrt kút nem adott vizet. Az első jól működő kutat 1841-ben a Kistemplom előtt sikerült létrehozni. A 115 méter mélységből szivattyú segítségével jó ivóvizet szolgáltató kutat a lakosság nagyon hamar megkedvelte. Zoltaitól tudjuk, hogy „szivárványos kútnak nevezték. (...) Veres fenyőcsövön jött fel belőle a víz.”⁷⁰ Az 1840-es években a város más területein is sorra fúrták a kutakat, de az eredmény továbbra is vegyes volt. „1843-ban Kraut József helybeli esztergályosmester ismét a kollégium érdekében kezdett kutat fúrni a Péterfia elején, az Őrző ház mellett, közel ahhoz a helyhez, ahol később Csokonai szobrát állították fel.” Ezt a kb. 180 méter mélységig lefúrt, és jó vizet szolgáltató kutat említi Pákh Albert 1844-ben.

A városi háztartások, az állattartás, az ipar *szennyvize és csapadékvize* a 19. század harmadik évtizedéig kizárólag nyílt árkokban csordogált, amely a felszín viszonylag enyhe lejtése miatt rendre viszsamaradt az utcai lefolyókban és a mélyedésekben. A csapadékosabb időszakokban ugyan hígultak a pangó vizek, akkor viszont a közlekedés lehetetlenült el a sárréteg miatt. Az állandósult közegészségi veszély és a közlekedési nehézségek megszüntetéséhez zárt csatornahálózatra és burkolt utakra lett volna szükség. A hatalmas költséggel járó feladat végrehajtásához szükséges anyagi fedezet azonban soha sem állt a város rendelkezésére. Maradtak az ideiglenes megoldások: ácsolt fapalló a főutcai közlekedésre, kirakodásra, és alatta a nyílt árkok. Azokban folyt a belső tárolók (1811-ig a Déri Múzeum helyén volt Pap-tava, illetve 1638-ig a Miklós és Széchenyi utcák közötti mocsaras mélyedések) felé a szenny- és csapadékvíz, s onnan tovább a várost övező sáncárokba,

s abból a Tóció medrébe. A tarthatatlan helyzetben döntő fordulatot Bek Pál királyi biztos hathatós fellépése eredményezett. Míg elődei, iskolázottságuknak megfelelően általában jogi szabályozással fogtak a megoldáshoz, addig a mérnöki végzettségű Bek Pál „commissarius” mindjárt hivatalba lépése után, 1817-ben elhelyezte a város legmélyebb pontján a boltozatos zárt téglacsatorna alapkövét, illetve elrendelte a teljes város lejtési viszonyainak feltérképezését. Sok nehézség után 1824-ben kezdték a csatornahálózat építését: Litsman József a Piac utca déli felén, a Miklós utcán és a mai Széchenyi utcán, Povolny Ferenc pedig az új Városháza utcán. A mesterek saját embereikkel és a kirendelt munkásokkal – újsorosiakkal, rabokkal – dolgoztak. A lejtmeréseket is készítő Szabó János, városi mérnök mellé napszámra kirendelt újsorosiak hazszökdöstek, ezért 1830-ban a tanács egy korbácsos hajdút rendelt melléjük.⁷¹ Szabó János egy 1844-beli elszámolás szerint, 1099 napot foglalkozott a csatornák építésével, az utcák lejtésének térképezésével, amelyért jutalomként külön díjazást is kapott.⁷² Az építkezések kisebb megszakításokkal a Piac utca északi felén és a Hatvan utcán folytatódtak, és az 1830-as években fokozatosan kiépült a hálózat, bár a város első csatornázása csak 1862/63-ban fejeződött be.⁷³

A sáros, poros, csatornázatlan, burkolatlan utcákon való *közlekedés* gondja évszázadokig foglalkoztatta a város mindenkori vezetését. Szilárd útburkoló anyag híján az erdő fájával igyekeztek a sár és a homok fölött járható felületet fenntartani. E küzdelem speciális fázisával találkozott az író 1844-ben. Akkorra ugyanis a főutcáról már eltűnt a 17. század elejétől biztosan létező,⁷⁴ és az idegenek által megcsodált Nagy- és Kis-híd hatalmas ácsolata, amely az árok fölé hosszirányban építve szolgálta a közlekedést, a piaci kirakodást. Az 1824-ben, a csatornázás miatt szétbontott szerkezet 1000 szál deszkájából⁷⁵ a nagyobb utcákon építettek keskeny gyalogjárókat, amelyeket csak évtizedek alatt tudtak téglajárdával felváltani. 1845-ben mindössze a Nagytemplom előtti téglajárdáról tudunk Széchenyi feljegyzéséből.⁷⁶

A negyvenes évekre a közúti közlekedéshez elengedhetetlen száraz út egyik feltétele, a zárt csatornahálózat gerincvezetékei többnyire már kiépültek a járófelület alatt, de a telkek rákötésével, a felszín kiegyenlítésével, a tömörítéssel igen lassan haladtak. A közlekedés így

csak száraz időben volt viszonylag zavartalan. A Piac utcán szétbontott Nagy- és Kis-híd helyén a szilárd útburkolatra az 1850-es évekig kellett várni. Első próbálkozásként 1845-ben a mai Szent Anna utca Piac utca és Varga utca közötti, akkor még igen keskeny Sánta közt burkolták téglával, amelyet attól kezdve – nem véletlenül – Szép utcának neveztek el.⁷⁷ Ezenkívül viszont még 1850-re is csak a városháza előtti tér téglaburkolása készült el.⁷⁸ A város legfőbb szállító eszköze így a jellegzetes kétkerekű lófogató, a talyiga maradt, amelynek szokatlanul nagy kerekei sikerrel birkóztak meg a sárral és a homokkal is. Népszerűségére, célszerűségére utal, hogy 1827-ben 169-et írtak össze a városban.⁷⁹

Szervezett *közvilágítás* egészen a 18. század végéig nem volt a városban. Még a század fordulóját követő évtizedekben is csak egy-egy egyéni kezdeményezéssel lehetett találkozni. Először 1833-ban, az akkor alakult kaszinó tagjai foglalkoztak a témával. „Az 1830-as évek közepe táján néhány magánház és üzlet homlokokon csakugyan kigyuladt estéknént egy-egy halványan pislákoló lámpás. A jó példamutatással elől menők közül feljegyezve maradt Bauer Antal lakatos, Harmathi János ecetes, Rickl József fűszerszámos és Vass Bénéiamin tanácsnok neve.” Ugyanígy Csanak József is kivilágította a Piac és a Kádas (Arany János) utca sarkán álló házát. A közösségi költségen fenntartott közvilágítás megvalósításáról 1842-ben döntöttek a városházán, amikor a Casinó Egylet tulajdonában és fenntartásában lévő 54 lámpást 150-re kívánták szaporítani, hogy valamennyit a város tulajdonaként üzemeltessék.⁸⁰ Az egyedi lámpák darabszáma az egész korszakban fokozatosan nőtt, de a hálózatos világítási hálózat csak a légszuszívítás bevezetésével, 1862/63-tól épült ki.

Egyéb felhasznált irodalom, források, rövidítések

BALOGH István, *A rendi állam várospolitikája* = RÁCZ szerk. 1981.

BALOGH István, *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom* = RÁCZ szerk. 1981.

BALOGH István, *Városszépítészeti törekvések a XX. században Debrecenben* = A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 40., Debrecen, 1982.

BÉNYEI Miklós, *Debrecen reformkori művelődéstörténetének néhány kérdése* = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve I. 191–220.

KRANKOVICS Ilona, *A debreceni Kis Orbán család gazdasági tevékenysége a 19. század első felében* (Egyetemi doktori /Ph.d./ értekezés), Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára iratgyűjtemények (MNL HBML)

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára kataszteri térképek (MNL HBML DVK)

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára kéziratos térképek (MNL HBML DVT)

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára rajzgyűjtemény (MNL HBML R)

MAZSU János, *Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és piactér Debrecenben a 19. században I.* = Metszetek 2012/2–3. (http://metszetek.unideb.hu/files/201202_06_MazsuJanos_.pdf)

PAPP József, *A debreceni Sétakert* = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXVIII., Debrecen, 2001.

PAPP József, *Területi viszonyok 1715-től* = TAKÁCS József szerk. Katolikusok Debrecenben 1715–2015., Debrecen, 2015.

RÁCZ István szerk., *Debrecen története 2.*, Debrecen, 1981.

SÁPI Lajos, *Debrecen első csatornázása* = Déri Múzeum Évkönyve 1966–67., Debrecen, 1968.

SÁPI Lajos, *Műemlékek Hajdú-Bihar megyében* = SZÖLLÖSI Gyula szerk. Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete, Debrecen, 1972.

SZABÓ István szerk. *A szabadságharc fővárosa Debrecen*, Debrecen, 1948.

SZENDREY István szerk. *Debrecen története 1.*, Debrecen, 1981.

VARGA Júlia, *Emlékkertek Debrecenben* = Déri Múzeum Évkönyve 1986., Debrecen, 1987.

VÁRHELYI Ilona, *Hej, Debrecen, ha rád emlékezem...* = Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 54., Debrecen, 1999.

ZOLTAI Lajos, *A polgári szabad bormérés Debrecenben* = Debreceni Képes Kalendárium XXXVII., Debrecen, 1937. 75–82.

- 1 Evlia Cselebi, Robert Townson és mások leírásai.
- 2 KOMORÓCZY György, *A reformkori Debrecen* = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 6., Debrecen, 1974, 16.
- 3 A 1876: XXXIII. tc. alapján.
- 4 V. ö. PÁKH Albert, *Utazás Debrecenben* = Pákh Albert Humoros életképei, Pest, 1870.
- 5 MÓDY György, *A falutól a mezővárosig* = SZENDREY szerk. 1981, 99.
- 6 PAPP József, *Törvénykezési helyszínek Debrecenben a 20. századig* = MEGYERI–PÁLFI Zoltán szerk., *Jogszolgáltatás Debrecenben*, Debrecen, 2015, 30.
- 7 Pl. A Péterfia utcában lakom, a Nagy-Péterfián.
- 8 KOMORÓCZY György, *A városigazgatás* = RÁCZ szerk., 1981, 240–241.
- 9 Péterfia utca
- 10 Hatvan utca
- 11 KOMORÓCZY, *A reformkori...*, 25–26. A végső megoldást az 1898-ban bevezetett máig élő rendszer jelentette.
- 12 KOMORÓCZY, *A városigazgatás...*, 312.
- 13 KOMORÓCZY, *A reformkori...*, 51–52.
- 14 *Uo.*, 59–64.; PAPP József, *Debrecen város birtokkatasztere* = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forrásközleményei 23., Debrecen, 1997, 129–130.
- 15 Kováts 1752, OSZK 1951 B2864, DVT 264.; v. ö. SZEMERÉDY Miklós, *Szemelvények Debrecen város erdő-történetéből* = Erdészettörténeti közlemények 25. (1996.), 135.
- 16 CSOBÁN Endre, *A debreceni Nagyerdő története* (kézirat, é. n. ~1930), MNL HBML XXI. 505/a 113. d.
- 17 V. ö. BALOGH István, *Debrecen*, Budapest, 1958, 34.
- 18 KOMORÓCZY, *A reformkori...*, 53.; DVT 222
- 19 SZEMERÉDY, i. m., 138.
- 20 MNL HBML DVT 409
- 21 MNL HBML DVT 499
- 22 KOMORÓCZY, i. m., 33.
- 23 A Medgyessy sétány nyugati oldalán a Vigadóhoz legközelebb álló épületet a 19. század utolsó évtizedében nyári lakká alakították át. Napjainkban – erősen átépítve – ez a Krúdy étterem.

- 24 BALOGH István, *A város és népe* = SZABÓ szerk., 1948, 15.
- 25 JUHÁSZ Géza, *Az írók szerepe* = SZABÓ szerk., 1948, 284.
- 26 KÓNYA József, *Kossuth és Debrecen* = SZABÓ szerk. 1948, 495.
- 27 SZÜCS István, *Debreczen város történelme III.*, Debrecen, 1871–1872, 850.; CALAMUS (Boldisár Kálmán), *Simonyi Óbester* = Debreczeni Képes Kalendárium 1914, 114–118.
- 28 Az akácokat 1931-ben előnevelt hársfasorokkal cserélték fel. V. ö. SÁPI Lajos, *Debrecen település- és építéstörténete*, Debrecen, 1972, 43.
- 29 KOMORÓCZY, *i. m.*, 56
- 30 NÁBRÁDI Mihály, *Várostartó és utcarendszer* = BORNYI József, NÁBRÁDI Mihály, *Debrecen utcanevei*, Debrecen, 1984, 39.
- 31 KOMORÓCZY, *i. m.*, 26.
- 32 SIMONYI Alfonz, *A közlekedés és kőutak Debrecenben a XIX. század végéig* = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIV., Debrecen, 1997, 158.; MNL HBML DVT 1106.
- 33 SÁPI Lajos, *Debrecen település- és építéstörténete*, Debrecen, 1972, 67.
- 34 PAPP József, *A MÁV debreceni igazgatósági székháza*, Budapest, 2001.
- 35 GAZDA Anikó, *A Debrecen körülvevő sánc- és palánkvonal és a XVIII. századi városkapuk helye* = Déri Múzeum Évkönyve 1978., Debrecen, 1979, 177.
- 36 Kováts 1752, OSZK 1951 B2864, DVT 264.
- 37 ZOLTAI Lajos, *Helyrajztörténeti kézirat* (kb. 1939, átirat, Déri Múzeum), 38.
- 38 KOMORÓCZY, *i. m.*, 24.
- 39 ZOLTAI, *Helyrajztörténeti. . .*, 39–40.
- 40 ZOLTAI, *u. o.*, 73.
- 41 ZOLTAI Lajos, *A polgári szabad bormérés Debrecenben* = Debreceni Képes Kalendárium XXXVII., Debrecen, 1937, 75–82.; v. ö. ZOLTAI, *Helyrajztörténeti. . .* = 67.
- 42 ltt: közcélú.
- 43 Az első, eredetileg is katonai célra szánt létesítmény a 20. század végén Kossuth-gimnáziummá alakított ún. Pavilon-laktanya volt. Az eredetileg lovassági laktanya felépítését már 1847-ben elhatározták, és 1848-ban elkezdték, végül azonban csak a szabadságharcot követően, és gyalogsági laktanyaként készült el.

- 44 PAPP, *Debrecen város. . .*, 60.
- 45 *Uo.*, 88–89.
- 46 ZOLTAI, *Helyrajztörténeti. . .*, 59.
- 47 BALOGH, *Debrecen. . .*, 90.
- 48 PAPP, *Debrecen város. . .*, 102.
- 49 MNL HBML DVK 24.
- 50 MNL HBML DVT 34. és MNL HBML DVK 24. jelű térképek összevetése.
- 51 ZOLTAI, *Helyrajztörténeti. . .*; SZÜCS Ernő, *A debreceni István Gázmalom története* = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 12., Debrecen, 1978.
- 52 A szomszédsági viszony ma is fennáll a Piac utca és a Kálvin tér első telkeire.
- 53 SZ. KÚRTI Katalin, *A református Kollégium és a képzőművészetek* = Déri Múzeum Évkönyve 1988., Debrecen, 1988, 251.
- 54 SZABADI István, *A debreceni Nagytemplom*, Debrecen, 2008, 59–95.
- 55 BALOGH István, *A debreceni Nagytemplom*, Budapest, 1962.
- 56 Ez a mai Dósa nádor tér.
- 57 VARGA Gyula, *Ipári termelés* = RÁCZ szerk. 1981, 339.
- 58 PAPP, *A MÁV. . .*; TÓTH Ágnes, *A kaszinó szerepe a reformkori Debrecen életében* = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXV., Debrecen, 1998, 75–100.
- 59 MNL HBML IV. A 1005. 5. k. 74.
- 60 N. DÁVID Ildikó, *Adatok a debreceni városháza XVIII–XIX. századi építéstörténetéhez* = Déri Múzeum Évkönyve 1981., Debrecen, 1983.; PAPP József, *Debrecen székháza: a reformkori városháza* = Debreceni Disputa 2006/4.; ZOLTAI Lajos, *A debreceni városháza négyszáz éves története 1531–1931* = Debreceni Képes Kalendárium XXXII., Debrecen, 1932.
- 61 KOMORÓCZY, *i. m.*, 19.
- 62 *Uo.*, 37.
- 63 *Uo.*, 35.
- 64 PAPP, *A MÁV. . .*, 50.
- 65 BALOGH, *Debrecen. . .*, 30.

- 66 BALOGH, *Debrecen. . .*, 39.
- 67 Később – igazolhatóan – ő építi fel a színházat, a cukorgyárat, a méntelepet, a Piac utcán a 9., 11. és 23. sz. és a Kossuth utcán a 7–9. sz. alatti házakat, utóbbiakat saját tervei szerint. BALOGH, *Debrecen. . .*, 39–40.
- 68 VARGA, *i. m.*, 338.
- 69 ZOLTAI, *Helyrajztörténeti. . .*, 218.
- 70 ZOLTAI, *u. o.*, 220.
- 71 KOMORÓCZY, *i. m.*, 46.
- 72 *Uo.*, 47.
- 73 *Uo.*, 48.
- 74 ZOLTAI, *Helyrajztörténeti. . .*; v. ö. SÁPI, *i. m.*, 35.
- 75 ZOLTAI, *u. o.*, 224.
- 76 SIMONYI, *i. m.*, 159.
- 77 SÁPI Lajos, *Debrecen első csatornázása* = Déri Múzeum Évkönyve 1966–67., Debrecen, 1968.; ZOLTAI 1939, 220–224.
- 78 KOMORÓCZY, *i. m.*, 30.
- 79 GYIMESI Sándor, *Kereskedelem, közlekedés, hitelszervezet és társadalmi problémái* = RACZ szerk. 1981, 356.
- 80 ZOLTAI, *i. m.*, 235.; SÁPI, *Debrecen település. . .*

